

TIDSKRIFT FÖR POLITISK FILOSOFI
NR 3 2017 | ÅRGÅNG 21

Bokförlaget THALES

→ JÄMSTÄLLDHET, VAD ÄR DET?

EN ANALYS AV BEGREPPET JÄMSTÄLLDHET

I OFFENTLIGA DOKUMENT OM SKOLA, UTBILDNING OCH ARBETE

Åsa Carlson

DEN SVENSKA SKOLAN har av riksdagen fått i uppgift att verka för jämställdhet mellan könen (Skollagen 2010: 800, kap. 1, 5 §). I grundskolans läroplan står det att »Skolan ska aktivt och medvetet främja kvinnors och mäns lika rätt och möjligheter» (Skolverket 2011: 8). Eftersom könen är formellt jämställda i Sverige, är det rimligt att tolka läroplanen som att skolan ska främja reell jämställdhet. Men vad är det?

För att besvara frågan tolkar jag läroplaner och andra dokument med avseende på just jämställdhet. Materialet är: Lpfö10; Lpgr11; Lpgy11; *Jämställdhet i läroplanen* (Skolverket 2014b); Skr211/12:3 *Jämställdhetspolitikens inriktning 2011–2014*; SOU 2006:75; SOU 2009:64; SOU 2010:52; SOU 2010:99; SOU 2011:1; SOU 2014:81; SOU 2015:86. Därefter analyserar jag det begrepp jämställdhet som tolkningen lett fram till. Syftet med analysen är att undersöka huruvida *jämställdhet* i kontexten skola, utbildning och arbetsmarknad är koherent och empiriskt användbart. För att avgöra detta ställer jag följande frågor:

- 1) Vilka antaganden impliceras av det jämställdhetsbegrepp som finns i dokumenten?
- 2) Är antagandena förenliga med varandra?
- 3) Går det att empiriskt avgöra när jämställdhet i denna mening uppnåtts?

Syftet är alltså varken att argumentera för jämställdhet eller att förutsättningslöst söka efter det rimligaste begreppet, utan att analysera begreppet givet dokumentens explicita och implicita antaganden. Eftersom jag tar hänsyn till implicita antaganden, går jag i analysen utanför det som bokstavligen nämns i dokumenten.

Jämställdhet i dokumenten

REGERINGENS ÖVERGRIPANDE JÄMSTÄLLDHETSMÅL är att »kvinnor och män ska ha samma makt att forma samhället och sina egna liv» (Skr. 2011/12:3: 1). Detta mål är uppdelat i fyra delmål varav det andra, ekonomisk jämställdhet, rör utbildning och arbetsmarknad. Målet lyder »Kvinnor och män ska ha samma möjligheter och villkor i fråga om utbildning och betalt arbete som ger ekonomisk självständighet livet ut» (Skr. 2011/12:3: 8).¹ Som indikator på (reell) jämställdhet används samma utfall för könen: »I det sammanhanget [regeringens övergripande jämställdhetsmål] kan samma utfall för kvinnor och män ses som en indikator på i vilken utsträckning kvinnor och män har lika livschanser» (SOU 2015:86: 56). För delmålet ekonomisk jämställdhet tolkas detta som *kvantitativ* jämställdhet (minst 40 % av det ena könet och högst 60 % av det andra) inom olika utbildningar och på arbetsmarknaden (SCB 2015). Idag är vissa vanliga yrken så gott som enkönade:

- undersköterska och sjukvårdsbiträde: 93 % kvinnor;
- förskollärare och fritidspedagog: 92 % kvinnor;
- byggnadsträarbetare och inredningsnickare: 99 % män;
- lastbils- och långtradarförare: 95 % män.

Kvantitativ jämställdhet är alltså en indikator på (reell) jämställdhet och inte identisk med detta. Att kvantitativ jämställdhet inte är regeringens slutgiltiga mål framgår också tydligt av skoldokumentet:

De lagar, förordningar och andra bestämmelser som finns om jämställdhet är alla uttryck för att pojkar och flickor ska kunna utveckla sin fulla potential, utan att hindras av traditionella könsnormer. (SOU 2010:99: 50)

Att pojkar och flickor inte ska hindras av traditionella könsnormer kan inte vara ett kvantitativt mål. Målet är uppnått först när alla flickor och pojkar kan aktualisera sina förmågor utan att hindras av könsnormer och fördomar. Andra texter pekar i samma riktning. I en utredning kan vi läsa att »Olika normer kopplade till kön kan göra det

svårt för individer att fullt ut utveckla sina intressen och förmågor» (SOU 2010:99: 14). Enligt läroplanen för gymnasiet ska »Eleverna [...] uppmuntras att utveckla sina intressen utan fördomar om vad som är kvinnligt och manligt» (Lpgy11: 144). Dessa hinder förmodas uppträda redan i förskolan: »Flickor och pojkar ska i förskolan ha samma möjligheter att pröva och utveckla förmågor och intressen utan begränsningar från stereotypa könsroller» (Lpfö10, 5). Det är skolans ansvar att motverka traditionella könsmönster.

Skolan har ett ansvar för att motverka traditionella könsmönster. Den ska därför ge utrymme för eleverna att pröva och utveckla sin förmåga och sina intressen oberoende av könstillhörighet. (Lpgr11: 8)

Idén bakom texterna tycks vara att könen har samma möjligheter när individerna kan utveckla sina förmågor och intressen samt välja utbildning och karriär, utan att hindras av traditionella könsnormer, könsmönster, könsroller eller könsstereotyper.² Då råder jämställdhet.

Eftersom kvantitativ jämställdhet används som en indikator på jämställdhet, drar jag slutsatsen att samma möjligheter tillika (reell) jämställdhet antas sammanfalla med kvantitativ jämställdhet inom utbildning och arbetsmarknad. Men i dokumenten som rör skola och utbildning framstår kvantitativ jämställdhet också som *medel* till jämställdhet:

I januari tillsatte regeringen Delegationen för jämställdhet i högskolan [...]. Delegationens uppdrag var att stödja insatser och föreslå åtgärder som främjar jämställdhet i högskolan, bl. a. genom att uppmärksamma och motverka könsbundna yrkesval [...]. Strategin omfattar 68 åtgärder som syftar till att motverka könsuppdelningen på arbetsmarknaden [...] samt stöd till olika åtgärder för att uppnå målet om jämn fördelning av det obetalda arbetet. (Skr. 2011/12:3: 12–13)

Att könsbundna yrkesval och könsuppdelningen på arbetsmarknaden ska motverkas liksom att det obetalda arbetet ska

fördelas jämnt har jag svårt att tolka som något annat än kvantitativa åtgärder. Kvantitativa rekryteringsmål för gymnasiet och högskolan har också förekommit, till exempel för förskolläraryrket: »Arbetsmarknadsverket ska i sitt fortsatta uppdrag att bryta den könssegregerade arbetsmarknaden prioritera projekt som leder till fler män i förskolan» (SOU 2006:75: 14). Vad gäller gymnasiets olika program konstaterar man att

Gymnasieskolan är väldigt könssegregerad, när det gäller elevernas programval. Endast i 3 av 17 nationella program råder en jämn könsfördelning bland eleverna, med definitionen att fördelningen ska ligga inom intervallet 40–60%. (SOU 2009:64: 112)

Den sneda könsfördelningen kvarstår: »Trots den officiella linjen från skolväsende och politiker att alla måste arbeta aktivt för att bryta just dessa val händer väldigt lite» (SOU 2009: 64: 116). Kvantitativ jämställdhet ses alltså *både* som en indikator på och ett medel till jämställdhet.

I korthet finner jag följande samband: »jämställdhet» definieras som samma möjligheter för könen att utveckla förmågor och intressen, välja och genomgå en utbildning samt göra karriär. Ett begreppsligt villkor för att könen ska ha samma möjligheter är att individernas val inte begränsas av traditionella könsnormer och ett sätt att uppfylla detta villkor är att arbeta kvantitativt för jämställdhet. Samtidigt antas samma möjligheter till utbildning och karriär för könen leda till just kvantitativ jämställdhet inom dessa områden. Det sistnämnda sambandet är inte begreppsligt utan epistemiskt.

Samma möjligheter

I TRE AV regeringens fyra delmål för jämställdhet nämns »samma möjligheter» explicit (Skr. 2011/12:3: 1). Uttrycket återkommer som vi sett flera gånger i läroplanen. Vad innebär det att könen har samma möjligheter till utbildning och karriär?

I dokumenten handlar det inte om rättvis fördelning av materi-

ella resurser i någon direkt mening, utan om förändrade könsnormer. Traditionella könsnormer sägs *hindra* jämställdhet. Samma möjligheter anses därför kräva att synen på utbildningar och yrken avkänas, så att till exempel byggnadsarbetare inte framstår som ett manligt yrke. Kvinnor och män ska välja mellan könsneutrala alternativ och ha samma chanser att lyckas med sina val.

Det som *hindras* är förstas jämställdhet tillika samma möjligheter men eftersom vi inte vet vad det är, måste vi analysera vidare. Som vi sett uttrycker läroplaner och andra dokument uppfattningen att flickor och pojkar, kvinnor och män hindras av traditionella könsnormer i valet av utbildning och karriär (Lpgr11:8, SOU 2010:99: 50). De val som en del ungdomar faktiskt gör är annorlunda än de skulle vara om ungdomarna inte socialiserades till kvinnor och män, tror man. Många av de aktuella valen kan därför sägas vara *inautentiska*.

Samma möjligheter analyseras därför dels som frånvaro av hinder i form av traditionella könsnormer, dels som autentiska val. Frånvaro av hinder delar jag upp i två dimensioner: dels ska alternativen ha *samma betydelser* för könen, dels ska ett och samma alternativ vara *lika realiserbart*. Diskussionen av *samma betydelse* är inspirerad av Kimberly Yuracko (2003). Jag använder även data från samtal med tre män på förskolläraryrket (maj 2014). *Lika realiserbart*, diskuterar jag i termer av statistisk sannolikhet.

Autentiska val delar jag inte upp i två dimensioner utan i de två möjliga tolkningar jag ser: människor kan hindras av traditionella könsnormer från att förverkliga sin natur, eller från att agera i enlighet med sitt – individuella – autentiska själv. När det gäller människans natur tar jag hjälp av Julia Annas (1993) och Martha Nussbaum (1997, 2000), och för det autentiska självet går jag till debatten om personlig autonomi. Ingenstans har *autenticitet* diskuterats så ingående som där. En persons val anses vara autonomt om det är ett uttryck för hennes autentiska själv. Här får Harry Frankfurt (1971) liksom en av hans kritiker, John Christman (2009), komma till tals.

Frånvaro av hinder: samma betydelse

TILL ETT UTBILDNINGS- eller yrkesalternativs *betydelse* räknar jag könsnormer och annat könsrelaterat som påverkar en individs beslut att välja eller inte välja alternativet. Däremot räknar jag inte den faktiska könsfördelningen etc., utan bara det individen *tror* om dessa faktorer. I fortsättningen ignorerar jag dock denna skillnad.

Att vissa utbildningar och yrken är kvinnligt kodade och andra manligt är välkänt. Det händer också att kvinnor och män inom samma yrke får olika arbetsuppgifter. Männerna på förskolläraryrket berättar att de förväntas laga cyklar och spela fotboll med barnen men inte sitta med dem i knät och gulla. Liknande resultat visar en sammanställning av studier om köns arbetsvillkor.

Forskarna [...] kategoriserade även de anställda i tre kategorier: »arbetar med människor», »arbetar med saker», »arbetar med data» och fann i både mans- och kvinnodominerade yrken att betydligt fler män än kvinnor arbetade med saker, exempelvis maskiner. Kvinnorna inom båda yrkesgrupperna arbetade mer med människor än männen. (Arbetsmiljöverket 2013:9: 16)

En man som utbildar sig till det kvinnligt kodade yrket förskollärare blir dessutom ifrågasatt. Han måste stå ut med misstankar om att attraheras sexuellt av barn och kan inte förvänta sig att få många arbetskamrater av det egna könet, utan blir »ensam bland tanter», som en student beskrev situationen. För en kvinna är det annorlunda. Skillnaderna kommer troligen att ha betydelse för hur könen trivs med arbetet och hur deras fritid ser ut.

Förutom att ett och samma yrke eller utbildning kan ha olika betydelse för könen, kan två alternativmängder ha det. Säg att Anna kan välja mellan att bli förskollärare och fritidspedagog medan Alva kan välja mellan dessa två alternativ och sjuksköterska. Förutsatt att alternativen har samma betydelser för dem båda, kan vi göra jämförelsen att Alva har *fler* valmöjligheter än Anna. Albin däremot kan tack vare sitt kön välja mellan förskollärare, fritidspedagog och brandman (alla brandkårer vill inte anställa kvinnor). Har Albin fler möjligheter än Anna? Det är inte självklart, eftersom förskol-

lärare och fritidspedagog betyder olika saker för dem. För Albin framstår kanske dessa två alternativ som ett och samma. Det han har att välja mellan är ett kvinnligt och ett manligt jobb.

Alternativens könskodning kan förändras när ett nytt alternativ dyker upp, eftersom kodningen beror av sammanhanget. I en gymnasieskola som inte har något teknikprogram, framstår det naturvetenskapliga programmet som mer maskulint än i en skola med teknik. Att välja det naturvetenskapliga programmet i en skola där det finns hum, sam och natur är alltså ett annat val än att välja programmet i en skola där det finns hum, sam, natur och teknik.

Det verkar därför som om en utbildning eller ett yrke inte kan få samma betydelse för könen förrän kvantitativ jämställdhet råder. Av detta drar jag slutsatsen att kvantitativ jämställdhet är en *förutsättning* för samma möjligheter. Kan det också vara en indikator på detsamma? Även om *förutsättning* och *indikator* är olika begrepp – en förutsättning för något kan finnas utan att detta något alls realiserar – kan ett visst fenomen kanske vara både och. Gäller detta för jämställdhet? Den vanliga uppfattningen är att förutsättningen bidrar till att orsaka det som den är en förutsättning för, medan indikatorn är en kausal effekt av det som den är en indikator på. Det senare stämmer bra med dokumenten: unga människor förväntas göra utbildnings- och yrkesval som resulterar i en jämn könsfördelning, när de traditionella könsnormerna försvunnit. Samtidigt förekommer kvantitativt jämställdhetsarbete, vilket stämmer med min analys.

Frånvaro av hinder: lika realiserbart

DEN ANDRA DIMENSIONEN av *samma möjligheter* är att ett och samma alternativ ska vara möjligt att realisera i lika hög grad för könen. Chanserna att lyckas med utbildningen och få anställning som förskollärare är förmodligen ganska lika. Männerna på förskolläraryrket sticker ut och får uppmärksamhet av de många kvinnliga lärarna (Robertsson 2002). Å andra sidan sett är risken att männen tröttnar under utbildningen större, eftersom de kanske inte känner samma gemenskap med studiekamraterna som kvin-

norna. En del privata förskolor är försiktiga med att anställa manliga förskollärare på grund av den opinion som bildats efter flera uppmärksammade fall av sexuellt utnyttjande av barn på förskolor (SVT Opinion 2014). Å andra sidan rekommenderas kommunerna att sträva efter en jämnare könsfördelning bland personalen på förskolorna (SOU 2006: 75).

Kvinnor har svårare att komma fram i mansdominerade yrken än män i kvinnodominerade (Goldberg 2004). En man som väljer att bli sjuksköterska har goda utsikter att avancera (Robertsson 2002). En kvinna som väljer forskarutbildning har däremot statistiskt sett dåliga utsikter. Detta gäller även inom det mest »kvinnliga» av akademiska ämnesområden, humaniora. Inom universitet och högskola är ca 60 % av alla studenter på grundnivå kvinnor (SOU 2011:1, 52): medan ca 75 % av professorerna är män (SOU 2011:1: 45). Endast humaniora-samhällsvetenskap spås vara kvantitativt jämställt med 43 % kvinnliga professorer år 2030 (SOU 2011:1: 46).

Vi kan få ett mått på realiserbarheten hos olika utbildningsalternativ för respektive kön genom att beräkna hur många procent av respektive kön som söker en viss yrkesutbildning också gör karriär inom yrket. Detta mått är dock beroende av den aktuella könsfördelningen, eftersom andra kvinnor eller män troligen hade valt yrket, om det haft en annan betydelse för dem. Ta polis. Idag är nästan 30 % av Sveriges poliser kvinnor men så såg det inte ut för 20–30 år sedan. De kvinnor som då bröt mot normerna och utbildade sig till polis gjorde inga slentrianmässiga val, utan tränade fysiskt hårt för att klara intagningsproven. Det är därför troligt att kvinnorna som gjorde karriär inom poliskåren då var fler räknat i procent av det totala antalet kvinnliga sökande än de män som gjorde karriär var i förhållande till det totala antalet manliga sökande. I så fall var realiserbarheten alltså *högre* för kvinnor än för män på den tiden. Detta är knappast ett relevant mått. De kvinnor som sökte till polishögskolan för 20–30 år sedan var redan selekterade. Kanske måste könsfördelningen vara jämn sett till hela befolkningen i en viss ålder, för att en kvinna ska kunna sägas ha lika stora chanser att bli polis som en man.

För att könen ska ha samma karriärmöjligheter måste varje utbildning *och* yrke ha samma betydelse och vara lika realiserbara för båda könen. Även om polis skulle ha haft samma betydelse för könen för 20–30 år sedan, var polis inte lika realiserbart då, eftersom de fysiska test den sökande måste klara av för att bli polis var lättare för genomsnittsmannen än för genomsnittskvinnan (SCB 2010). Nu har kraven på muskelstyrka sänkts för kvinnor så att fler kan antas till utbildningen (SCB 2010). Kanske är polis i och med detta på väg att bli ett könsneutralt yrke.

Det som hindras: människans natur

JÄMSTÄLLDHETSPOLITIKEN GÅR UT på att traditionella könsnormer ska bort men kan könsneutrala omständigheter ens existera? Många feminister antar att självet är situerat i sin sociala och historiska kontext (Benhabib 1992). Detta betyder att självets praktiska identitet inte ens i princip kan lyftas ur sin kontext, eftersom dess identifierande egenskaper är relationella. Säg att Annas högsta önskan är att få många »likes» på sociala medier. Denna egenskap är förstas avhängig existensen av sociala medier. En människa utan social och historisk kontext skulle alltså inte ha några önskningar, förutom sådana orsakade av basala fysiska behov.

Den som vill hävda att val kan vara opåverkade av kontexten, måste därför anta att människan har en natur i vilken det ingår vissa icke-basala förmågor och behov. Vanliga antaganden är behov av socialt sammanhang och intellektuell stimulans samt förmågan att ta ansvar för sina handlingar. Denna strategi leder till en substantiell syn på vilka önskningar och val som är autentiska, nämligen de som stämmer överens med naturen. Många feminister har varit skeptiska till idén om människans natur, eftersom de befarar att en viss, historiskt bestämd form av maskulinitet görs till norm för hela mänskligheten. Trots detta anser Annas att begreppet människans natur är politiskt användbart: »the imposition of sex roles is unjust [...] they do not answer to real differences in the natures of men and women» (Annas 1993: 285), och Nussbaum har utformat en lista över förmågor som »can be convincingly argued to be of cen-

tral importance in any human life, whatever else the person pursues or chooses» (1997: 286). Förmågorna är formulerade för att vara förenliga med många former av mänskligt liv, vilket också gör dem förenliga med traditionella könsnormer. Listan hjälper oss därför inte att skilja autentiska val från inautentiska. För det ändamålet behöver vi ett mer specifikt begrepp människans natur. Anta att vi enades om ett sådant och att alternativet legosoldat inte var förenligt med detta. I så fall skulle yrkesvalet legosoldat vara inautentiskt under vilka omständigheter det än gjordes, men i utbildningsdokumenten är det omständigheterna – de traditionella könsnormerna – som kritiserats, inte valen.

Det som hindras: det autentiska självet

AUTENTICITET HAR SOM sagt förmodligen diskuterats mest i samband med personlig autonomi, eftersom innehållsneutrala teorier om autonomi använder sig av begreppet. En individs grundläggande värderingar antas bero på hur hon är socialt och historiskt situerad istället för på en gemensam natur.³ En individ kanske värderar lycka högst medan en annan tycker att kunskap är viktigast. Enligt teorierna är endast de önskningar som är »inre» i förhållande till självet uttryck för det autentiska självet och därför autonoma. Men vad är »inre» och »yttre» i förhållande till självet? Som paradigmatiska exempel på yttre, icke-autonoma önskningar brukar man ange sådana som beror på hypnos eller hjärntvätt. Problemet är att det inte finns några intuitiva exempel på »inre» önskningar.

Enligt Frankfurt (1971) handlar en person autonomt när hon gör det hon vill och vill vilja göra det. En person som röker för att hon vill det och accepterar att hon vill röka, handlar alltså i enlighet med en inre önskan och därför autonomt, medan en person som vill sluta röka men röker i alla fall, inte gör det. Denna tilltalande enkla teori har kritiserats hårt. Vad ger andra ordningens önskningar auktoriteten att tala för det autentiska självet? Det finns inget naturligt stopp vid andra ordningens önskningar: vi kan vilja vilja vilja annorlunda. För det andra kan våra önskningar av andra ordningen eller högre vara manipulerade lika väl som våra önskningar av första ordningen (Watson 1978). Som John Christman påpekat:

»time slice» (non-historical) accounts of autonomy all face the difficulty that a person who meets all the current conditions of self-endorsement or competency they set out nevertheless could be placed into that condition by manipulative, external (hence heteronomous) factors [...] (Christman 2009: 156).

Vilka krav en innehållsneutral, icke-historisk teori än ställer på en önskan för att denna ska vara autonom, kan de uppfyllas genom manipulation. Christman själv försvarar därför en *historisk* teori om autonomi, enligt vilken önskans uppkomst har betydelse. Personen ska reflektera över sin önskan i ljuset av den process som ledde fram till den och även processen måste accepteras, för att önskan ska vara autonom. En person kan ju acceptera sin önskan men ta avstånd från processen eller tvärt om (Mele 2001). Säg att Eva fick lära sig att spela piano av en manlig släkting som såg ner på henne på grund av hennes kön. Även om Eva nu vill spela piano och vill vilja det, är önskan att spela piano inte autonom, om Eva inte accepterar att vara en person som könsdiskrimineras, utan är alienerad från den delen av sitt liv (Christman 2009).

Detta låter som ett smart drag men förskjuter bara problemet. I Christmans teori måste *reflektionen* över önskan och dess historia vara autentisk, annars får vi en regress precis som i fallet med Frankfurts teori. Christman definierar därför »autentisk» på ett sätt som är applicerbart på reflektion istället för på självet. Hans definition innehåller dock flera villkor formulerade i minst lika svårdefinierade termer, nämligen »det narrativa jaget», »diakron praktisk identitet» eller »reflektionsstörande faktor» (Christman 2009). Definitionen ger oss därför inte någon klarhet i frågan om vad autenticitet är.

Men det finns fler problem. Även om vi lyckades definiera »autentisk» på ett fruktbart sätt och kvinnors och mäns val av utbildning och karriär var autentiska, är det inte säkert att könen skulle bli mer jämställda enligt regeringens övergripande jämställdhetsmål. I skoldokumentet förutsätts autentiska val och jämställdhet gå hand i hand men autonoma processer kan leda till icke-autonoma tillstånd (Oshana 2006). En person kan autonomt avsäga sig sin autonomi och överlåta åt andra att bestämma för hennes räkning.

Tänk om många kvinnors autentiska önskan skulle vara att domineras av män!

If women authentically crave to be subordinate to men and men authentically crave to dominate women, then socialization in a society promoting gender equality will distort rather than reinforce authentic preferences. (Yuracko 2003: 84)

Vi vet inte heller om förmågor och intressen skulle vara jämnt spridda bland könen om alla traditionella könsnormer mirakulöst gick upp i rök. Många människor anser att Sverige redan är ett jämställt land. Kvinnor och män har samma formella rättigheter, dessutom finns viktiga strukturella förutsättningar för jämställdhet såsom lättillgängliga preventivmedel, fri abort, föräldraledighet och skattesubventionerad barnomsorg. Alltså har könen samma möjligheter. Ändå återfinns 72 % av de lönearbetande kvinnorna inom kvinnodominerade yrken. De samarbetar med andra kvinnor och ger omsorg inom sjukvården, skolan eller barn- och äldreomsorgen. Av de lönearbetande männen jobbar 68 % inom mansdominerade yrken. De tillbringar dagarna på byggen tillsammans med andra män eller ensam ute på vägarna (SCB 2014). Av detta drar de som anser att Sverige redan är jämställt slutsatsen att könen passar för och väljer olika sysselsättningar av naturen. Om könen är tillräckligt olika till sin natur, är samma möjligheter att aktualisera intressen och förmågor förenligt med att de väljer olika utbildningar och yrken.

Slutsatser

DET JÄMSTÄLLDHETSBEGREPP SOM dominerar i kontexten skola och utbildning implicerar antagandet att könen i princip är likdana, varför intressen och förmågor skulle vara jämnt fördelade mellan dem, om individerna inte socialiserades till kvinnor respektive män. Samma möjligheter antas leda till kvantitativ jämställdhet, vilket också är den indikator man valt. Detta tyder på att traditionella könsnormer antas hindra förverkligandet av den mänskliga naturen eller individens autentiska själv.

JÄMSTÄLLDHET, VAD ÄR DET?

En gemensam men »tunn» natur är förenlig med att kvinnor och män kan välja utbildning och karriär utan inflytande av traditionella könsnormer men kan inte användas som ett argument emot normerna. Att människan formas av sin sociala och historiska kontext är däremot oförenligt med att kvinnor och män kan välja utbildning och karriär utan inflytande av traditionella könsnormer. Om kvinnor och män formas av traditionella könsnormer, *möjliggör* normerna sociala kvinnor och män och kan därför inte sägas hindra dem. Jämställdhetsbegreppet i dokumenten är i så fall inkoherent. Även om vi avstår från att göra denna enkla poäng, finns det problem. Vad autentiska val är har ingen lyckats förklara. Inte heller är sådana någon garanti för ett jämställt samhälle.

Analysen av samma möjligheter som frånvaro av hinder visar att kvantitativ jämställdhet inte – eller inte bara – är en indikator på detta, utan en *förutsättning* för detsamma. Jag misstänker därför att det inte finns något annat vettigt jämställdhetsbegrepp än det kvantitativa. Det verkar också vara det enda begrepp som gör jämställdhet empiriskt mätbart.⁴

→

Åsa Carlson är docent i praktisk filosofi och undervisar i genusvetenskap vid Högskolan i Gävle.

Noter

- 1 Förändringar i delmålen är under diskussion (SOU 2015:86).
- 2 Av stilistiska skäl används i fortsättningen beteckningen »traditionella könsnormer» för alla dessa fenomen.
- 3 Även om många feminister hävdar situationen, är synen som vi ska se problematisk i förhållande till jämställdhetspolitiken.
- 4 Jag vill tacka deltagarna i högre seminariet i praktisk filosofi, SU, högre seminariet i utbildningsvetenskap, HiG, konferensen G16, Linköping, samt en anonym granskare för bra synpunkter.

Referenser

Arbetsmiljöverket rapport (2013:9) *Belastning, genus och hälsa i arbetslivet: Kunskaps-sammanställning*, Stockholm: Arbetsmiljöverket.

- BENHABIB, SEYLA (1992) *Situating the Self: Gender, Community, and Postmodernism in Contemporary Ethics*, New York: Routledge.
- CHRISTMAN, JOHN (2004) »Relational autonomy, liberal individualism, and the social constitution of selves», *Philosophical Studies* 117, ss. 143–164.
- CHRISTMAN, JOHN (2009) *The Politics of Persons*, Cambridge: Cambridge University Press.
- COLBURN, BEN (2010) *Autonomy and Liberalism*, New York: Routledge.
- FRANKFURT, HARRY (1971) »Freedom of the will and the concept of a person», *Journal of Philosophy* 67(1), ss. 5–20.
- GOLDBERG, CAREN (2004) »Job and industry fit: The effects of age and gender matches on career progress outcomes», *Journal of Organizational Behaviour* 25(7), ss. 807–829.
- MELE, ALFRED E. (2001) *Autonomous Agents*, Oxford: Oxford University Press.
- MILL, JOHN STUART (2007) »The subjection of women», i: Ann Cudd & Robin Andreasen (red): *Feminist Theory*, Malden: Blackwell Publishing, ss. 17–26.
- NUSSBAUM, MARTHA C. (1997) »Capabilities and human rights», *Fordham Law Review* 66(2), ss. 273–300.
- NUSSBAUM, MARTHA C. (2000) *Women and Human Development: The Capabilities Approach*, Cambridge: Cambridge University Press.
- OSHANA, MARINA (2006) *Personal Autonomy in Society*, Burlington: Ashgate Publishing Company.
- Regeringskansliet (2015) »Helene Hellmark Knutssons expertgrupp för ökad jämställdhet i högskolan utsedd», <http://www.regeringen.se/sb/d/20170/a/259084> [2015-06-26].
- ROBERTSSON, HANS (2002) *Maskulinitetskonstruktion och könssegregering i sjukvård, manliga sjuksköterskor och hegemonisk maskulinitet*, Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- SCB (2010) *Könsstruktur per utbildning och yrke 1990-2030*, Temarapport 2010:1, http://www.scb.se/statistik/_publikationer/uf0521_1990i30_br_a40br1001.pdf [2016-03-11].
- SCB (2014) *På tal om kvinnor och män: Lathund om jämställdhet 2014*, http://www.scb.se/Statistik/_Publikationer/LE0201_2013B14_BR_X10BR1401.pdf [2015-06-01].
- SCB (2015) *Ekonomisk jämställdhet*, http://www.scb.se/sv/_Hitta-statistik/Temaomraden/Jamstallldhet/Indikatorer/Ekonomisk-jamstallldhet [2015-06-26].
- Skollagen (2010) *Svensk Författningssamling*, 2010, s 800.
- Skolverket (2010) *Läroplan för förskolan*, http://www.skolverket.se/om-skolverket/publikationer/visa-enskild-publikation?_xurl_=http%3A%2F%2Fwww5.skolverket.se%2Fwtpub%2Fws%2Fskolbok%2Fwpubext%2Ftrycksak%2Fblob%2Fpdf2442.pdf%3Fk%3D2442.pdf [2016-01-17].
- Skolverket (2011a) *Läroplan för grundskolan*, <http://www.skolverket.se/laroplaner-amnen-och-kurser/grundskoleutbildning/grundskola/laroplan.pdf> [2015-06-26].
- Skolverket (2011b) *Läroplan för gymnasieskolan*, <http://www.skolverket.se/laroplaner-amnen-och-kurser/gymnasieutbildning/gymnasieskola.pdf> [2016-01-17].
- Skolverket (2011c) *Nolltolerans mot diskriminering och kränkande behandling*, http://www.skolverket.se/om-skolverket/publikationer/visa-enskild-publikation?_xurl_=http%3A%2F%2Fwww5.skolverket.se%2Fwtpub%2Fws%2Fskolbok%2Fwpubext%2Ftrycksak%2Fblob%2Fpdf2578.pdf%3Fk%3D2578 [2017-01-19].
- Skolverket (2014a) *Kampanj: Fler män i förskolan*, <http://www.skolverket.se/om-skolverket/om-oss/kampanj-fler-man-i-forskolan-1.212793> [2015-06-26].
- Skolverket (2014b) *Jämställdhet i läroplanen*, <http://www.skolverket.se/skolutveckling/>

JÄMSTÄLLDHET, VAD ÄR DET?

- vardegrund/demokrati-och-likabehandling/jamstallldhet/jamstallldhet-i-laroplanen [2015-06-26].
- Skr 2011/12:3 *Jämställdhetspolitikens inriktning 2011-2014*, Stockholm: Utbildningsdepartementet, <http://www.jamstallnu/wp-content/uploads/2014/02/Jamstallldhetspolitikens-inriktning-2011-2014.pdf> [2015-05-19].
- SOU 2006:75 *Jämställdhet i förskolan – om betydelsen av jämställdhet och genus i förskolans pedagogiska arbete*, Stockholm: Statens offentliga utredningar.
- SOU 2009:64 *Flickor och pojkar i skolan – hur jämställt är det?* Stockholm: Statens offentliga utredningar.
- SOU 2010:52 *Biologiska faktorer och könsskillnader i skolresultat*, Stockholm: Statens offentliga utredningar.
- SOU 2010:99 *Flickor, pojkar, individer – om betydelsen av jämställdhet för kunskap och utveckling i skolan*, Utbildningsdepartementet, Stockholm: Statens offentliga utredningar.
- SOU 2011:1 *Svart på vitt – om jämställdhet i akademien*, Delegationen för jämställdhet i högskolan, Stockholm: Statens offentliga utredningar.
- SOU 2014:81 *Yrke, karriär och lön – kvinnors och mäns olika villkor på den svenska arbetsmarknaden*, Stockholm: Statens offentliga utredningar.
- SOU 2015:86 *Mål och myndighet: En effektiv styrning av jämställdhetspolitiken*, Stockholm: Statens offentliga utredningar.
- SVT opinion (2014) »Joakim Lamotte: Det finns risker med manliga förskollärare», <http://www.svt.se/opinion/det-finns-risker-med-manliga-forskollarare>.
- Universitets och högskolerådet (2014) *Jämställdhet i högskolan*, <http://www.uhr.se/sv/Framjande-och-analys/Delegationen-for-jamstallldhet> [2015-06-26].
- WATSON, GARY (1975) »Free agency», *Journal of Philosophy* 72, ss. 205–220.
- YURACKO, KIMBERLY (2003) *Perfectionism and Contemporary Feminist Values*, Bloomington: Indiana University Press.

INNAN ETT NYTT läkemedel eller annan behandling introduceras i vården måste det genomgå kliniska prövningar. Detta innebär att behandlingens verkan och eventuella bieffekter studeras hos mänskliga forskningspersoner, först i små grupper av friska frivilliga och sedan i större grupper patienter med det tillstånd som behandlingen är ämnad för. Normalt fördelas forskningspersonerna slumpmässigt mellan en grupp som får den nya behandlingen och en eller flera grupper som får en etablerad behandling för det aktuella tillståndet, placebo (en farmakologiskt verkningslös behandling) eller ingen behandling alls. Detta möjliggör jämförelser mellan grupperna.

Prövningar av detta slag utförs allt oftare i låg- och medelinkomstländer. Läkemedel avsedda för patienter i exempelvis Sverige testas alltså i ökande utsträckning på människor i exempelvis Kina, Indien och Ukraina. Det finns flera skäl till varför läkemedelsföretag och andra forskningsfinansiärer flyttar forskningen till sådana länder. Kostnaderna för att bedriva studier är lägre. Det finns fler potentiella forskningspersoner, och de tar i mindre utsträckning andra läkemedel som kan interagera med den testade behandlingen och grumla studiens resultat. Vidare kräver den amerikanska läkemedelsmyndigheten FDA att nya läkemedel testas mot placebo, ett krav som är lättare att efterleva i länder där deltagarna i lägre grad går på andra behandlingar som måste sättas ut för att en placebo-kontrollerad studie ska vara möjlig.

Denna så kallade »offshoring» av kliniska studier är kontroversiell och föremål för en omfattande etisk debatt (Macklin 2004, Hawkins & Emanuel 2008, Wertheimer 2011). Den empiriska forskningen kring fenomenet är dock sparsam. Särskilt begränsad är kunskapen om vem som deltar i dessa studier och varför de ställer upp. Nyligen har det emellertid utkommit ett fåtal akademiska arbeten och rapporter från människorättsorganisationer som kastar

ljus över detta (Sama 2013, Cooper & Waldby 2014). Enligt dessa källor är två kategorier av forskningspersoner vanliga. Den första utgörs av fattiga människor – exempelvis studenter och arbetslösa – som deltar i forskning i utbyte mot ekonomisk ersättning. Den andra utgörs av sjuka människor som deltar eftersom de saknar andra möjligheter att få sin sjukdom behandlad eller komma i kontakt med en läkare. Dessa grupper tycks vara viktiga för forskningen eftersom de är mer benägna att ställa upp än ekonomiskt starkare grupper med bättre tillgång till vård.

Att använda sig av dessa grupper i forskning beskrivs ofta som etiskt problematiskt, eller antyds så vara (Macklin 2004, Sama 2003, Cooper & Waldby 2014). Denna oro är dock sällan särskilt välartikulerad. Varför bekymra sig över att fattiga människor med bristfällig tillgång till vård deltar i forskning i utbyte mot pengar eller behandlingar som de behöver? Vad är problemet med att rekrytera just dessa grupper? Detta är vad jag ska diskutera i denna text.

Mitt resonemang har två huvudsakliga delar. För det första ska jag argumentera för att de etiska problem som vanligen diskuteras i anslutning till forskning i låg- och medelinkomstländer – problem kring risker, samtycke och exploatering – egentligen inte är specifika för detta sammanhang, trots att det är lätt att få ett sådant intryck av den befintliga debatten. De är snarare generella etiska problem med klinisk forskning som ställs på sin spets när fattiga människor utan tillgång till vård rekryteras. För det andra ska jag argumentera för att det finns ett annat, förbiset problem som är specifikt för forskning på dessa grupper. Sådan forskning riskerar att ge såväl forskare och deras sponsorer som medborgare och regeringar i rika länder incitament att bevara de moraliskt oacceptabla bakgrundsvillkor som motiverar dessa grupper att delta. Avslutningsvis skisserar jag några praktiska implikationer av detta resonemang.

Ett inledande förtydligande: mitt resonemang är egentligen tillämpligt på all forskning där deltagarna (i) är fattiga och/eller (ii) saknar adekvat tillgång till vård, inklusive läkemedel.¹ Sådana forskningspersoner återfinns inte enbart i låg- och

medelinkomstländer utan även bland grupper i rikare länder som inte omfattas av det sociala skyddsnetet, exempelvis papperslösa migranter. Vidare finns det förstås forskningspersoner i låg- och medelinkomstländer som varken uppfyller (i) eller (ii). Men eftersom det torde vara vanligare att dessa villkor är uppfyllda när forskning förläggs i dessa länder så kommer jag att fokusera på sådan forskning.

Risker

I VISSA UPPMÄRKSAMMADE fall tycks forskningspersoner i fattiga länder ha utsatts för stora risker och skadats eller till och med avlidit som följd. Ett dramatiskt exempel är Pfizers studie av antibiotikan Trovan under en meningokock-epidemi i Nigeria 1996. I denna studie fick 100 sjuka barn det experimentella läkemedlet och 100 en annan antibiotika i en lägre dos än rekommenderat. Om de inte hade deltagit i studien skulle de istället ha fått gängse antibiotika-behandling av hjälporganisationer på plats. I en påföljande rättsprocess hävdades det att den underlägsna behandling som kontrollgruppen fick ledde till att flera barn skadades och dog under studien (vilket Pfizer dock förnekade) (Macklin 2004).

Upprördheten över fall som detta är onekligen berättigad. Samtidigt är det viktigt att komma ihåg att kliniska prövningar är experiment. Det ligger i deras natur att utfallet är osäkert. De medför alltid en risk för skada (ibland även död) för forskningspersonerna, även när de utförs i rika länder med god tillgång till vård.

Förvisso tillämpar rika länder normalt noggrann forskningsetisk prövning (i Sverige i Etikprövningsnämnders regi), bland annat avseende de risker som forskningspersoner utsätts för, medan sådan kontroll inte sällan tycks bristfällig i låg- och medelinkomstländer. Detta är en viktig skillnad. Välfungerande etikprövning utesluter forskning där riskerna för deltagarna är orimliga i förhållande till de vinster för dem och andra som forskningen förväntas leda till. Trovan-studien skulle därför exempelvis knappast ha tillåtits i Sverige. Men skillnaden ska inte överdrivas. Forskningens experimentella natur innebär att inte ens den mest rigorösa etikprövning i

världen kan garantera att inga deltagare kommer till skada. Risker tillhör forskningens grundvillkor, även om förmågan att hantera dessa risker naturligtvis skiljer sig åt mellan rika och fattiga länder.

Samtycke

ENLIGT GÄNGSE FORSKNINGSETISKA normer måste normalt ett giltigt samtycke inhämtas från forskningspersonerna för att en studie ska vara legitim. Ett giltigt samtycke antas vanligen förutsätta att (åtminstone) tre villkor är uppfyllda: forskningspersonerna ska (i) vara beslutskompetenta, (ii) förse med och förstå all relevant information om studien i fråga samt (iii) frivilligt besluta sig för att delta (Faden & Beauchamp 1986). Det kan vara svårt att säkerställa att fattiga människor utan tillgång till vård uppfyller dessa villkor. Delvis har svårigheterna att göra med information och förståelse (det andra villkoret ovan). Forskningspersonerna kan exempelvis sakna kännedom om medicinsk forskning eller om naturvetenskap i allmänhet och därför ha svårt att begripa centrala aspekter av forskningen, såsom randomisering eller användning av placebo. Det kan också finnas språkhinder som gör det svårt för forskare att förklara dessa aspekter på ett begripligt sätt.

Problem med förståelse är dock vanliga även när mer välbeställda människor med god tillgång till vård deltar i forskning. Det finns en väldokumenterad psykologisk tendens bland forskningspersoner att blanda ihop forskning, som syftar till att skapa generaliserbar kunskap, med vård, som syftar till att gynna den enskilde patienten. Denna tendens förekommer bland forskningspersoner från olika samhällsklasser och med olika utbildningsnivå, och den har visat sig vara påfallande svår att bekämpa genom informationsinsatser.² Bristande förståelse är alltså ett viktigt hinder för samtycke i klinisk forskning generellt, inte bara när det gäller forskning på fattiga människor utan tillgång till vård.

Forskning på dessa grupper kan emellertid tyckas särskilt problematisk utifrån det tredje villkoret ovan, frivillighet. Det skulle kunna hävdas detta villkor inte är uppfyllt när fattiga eller sjuka människor deltar i forskning därför att de saknar andra möjlighet

att få sitt behov av pengar eller läkemedel tillgodosett, eftersom en handling inte kan vara frivillig om den som utför den inte har något annat acceptabelt alternativ. Dessa forskningspersoner har ju, som det heter i vardagsspråket, inget val. Forskningsdeltagande är givet omständigheterna det enda rimliga. Deras samtycke kan därför förefalla ofrivilligt.

Kräver frivillighet att en har ett val i denna mening? Det är omstritt. Somliga filosofer anser att en kan ge ett frivilligt samtycke även i frånvaro av acceptabla alternativ. Som Martin Wilkinson och Andrew Moore (1997) påpekar verkar det exempelvis rimligt att säga att en patient frivilligt kan samtycka till en livräddande behandling trots att det enda alternativet är att dö. Och om en frånvaro av acceptabla alternativ inte underminerar frivillighet hos patienter så gör den rimligtvis inte heller det hos forskningspersoner.

Men även om vi antar att ett frivilligt samtycke faktiskt kräver acceptabla alternativ så förklarar inte detta vad som är speciellt med att forska på fattiga människor utan tillgång till vård. Även andra forskningspersoner kan nämligen sakna acceptabla alternativ. Detta gäller exempelvis cancerpatienter som efter att utan framgång ha provat alla etablerade behandlingar ställer upp i en studie av en experimentell behandling som en sista utväg. Inte heller dessa forskningspersoner förefaller ha något val. Och om en måste ha ett val för att kunna ge ett giltigt samtycke så är inte heller de förmögna till detta. Inte heller i detta avseende är alltså forskning på fattiga människor utan tillgång till vård speciell.

Exploatering

DEN MEST UTBREDDA kritiken mot kliniska prövningar i låg- och medelinkomstländer är att de innebär att människor exploateras (eller utnyttjas – jag betraktar termerna som synonymer) (Macklin 2004, Hawkins & Emanuel 2008). Tanken här är att forskare och/eller läkemedelsföretag på ett moraliskt oacceptabelt sätt drar nytta av individer och/eller samhällen i fattiga delar av världen i sin jakt på ekonomisk vinning, akademisk prestige och/eller läkemedel och kunskap som främst kommer människor i rikare länder till del.

Detta är en viktig kritik, men den fångar ändå inte riktigt vad som är speciellt med att forska på fattiga människor utan tillgång till vård. För att förklara varför behöver jag säga något kort om exploateringsbegreppet.

Enligt Alan Wertheimer (1996) – vars exploateringsteori är den överlägset mest inflytelserika i forskningsetiska sammanhang – föreligger exploatering när nyttorna och bördorna som skapas i ett utbyte eller en relation är orättvist fördelade. Alltså, A exploaterar B när A tjänar orättvist mycket på deras mellanhavanden i förhållande till vad B tjänar eller till de bördor som B får bära. Exploatering kan därför särskiljas från de problem med skada och samtycke som vi var inne på tidigare. Även utbyten som är frivilliga och gynnar båda parter kan fördela nyttor och bördor orättvist.

Fattiga människor utan tillgång till vård är sårbara för exploatering i denna mening. Deras brist på vitala resurser innebär ett svagt förhandlingsläge. De är benägna att acceptera stora uppoffringar i utbyte mot även mycket begränsade vinster av dessa resurser. De har inte »råd» tacka nej till utbyten där dessa resurser står på spel, även om villkoren för utbytena är orättvisa. Det är enkelt för forskare och företag att dra nytta av denna omständighet genom att förmå dem att delta i studier där betalningen oacceptabelt låg eller tillgången till vård eller läkemedel orimligt begränsad.

Men dessa grupper är inte unika i detta avseende. Alla som befinner sig i ett svagt förhandlingsläge är sårbara för exploatering. Detta gäller exempelvis den typ av förhållandevis mer privilegierade forskningspersoner som jag nämnde tidigare, alltså patienter som deltar i prövningar av nya behandlingar eftersom inga etablerade behandlingar visat sig fungera för dem. Även dessa patienter låter sig lätt utnyttjas av forskare, och av samma skäl som tidigare. De är benägna att gå med på orättvist stora uppoffringar i utbyte mot en möjlighet att tillgodose ett behov som de inte kan tillgodose på annat sätt. Även när det gäller exploatering har vi alltså att göra med ett problem av allmän forskningsetisk karaktär.

Återigen kan rika länders forskningsetiska prövning förstås göra skillnad. Etikprövning kan ses som ett verktyg för att sälla bort stu-

dier som människor skulle vara benägna att delta i trots att fördelningen av nyttor och bördor är orättvis, och därmed som ett skydd mot exploatering. Men återigen bör etikprövning betraktas som ett sätt att hantera ett problem som tillhör forskningens grundvillkor, oavsett vilka grupper som rekryteras.

Bortom risker, samtycke och exploatering

LÅT MIG REKAPITULERA. Jag förnekar inte att kliniska studier i låg- och medelinkomstländer kan medföra allvarliga problem med risker, samtycke och exploatering. Min poäng så här långt är endast att dessa problem tillhör forskningsetikens generella utmaningar. De behöver alltid uppmärksammas och åtgärdas – även om denna uppgift mycket väl kan vara särskilt eftersatt, och samtidigt särskilt angelägen, när det gäller forskning där fattiga människor utan tillgång till vård rekryteras.

Jag övergår därmed till den andra delen av mitt argument. Det jag nu vill visa är att det finns ett särskilt problem med att använda dessa grupper i forskning, ett problem som inte uppstår när andra grupper rekryteras. Detta är ett problem av mer strukturell art än de som vanligen diskuteras inom forskningsetiken.

Min utgångspunkt är att svår fattigdom och brist på tillgång till grundläggande vård och vitala läkemedel i låg- och medelinkomstländer, i den mån dessa omständigheter är åtgärdbara, är djupt moraliskt oacceptabla. Som medborgare i rika länder har vi en förpliktelse att bidra, individuellt eller kollektivt (eller kanske både och), till att förbättra dessa omständigheter, förutsatt att vi kan göra detta effektivt och utan alltför stora uppoffringar för egen del. Formulerad i sådana allmänna termer är denna utgångspunkt inte särskilt kontroversiell. Filosofer som intresserar sig för global rättvisa är förvisso oeniga om hur krävande, sträng och omfattande denna plikt är, samt hur den i slutändan ska rättfärdigas.³ Men mitt argument kräver inte att vi tar ställning i dessa frågor.

När medicinsk forskning exporteras till fattiga delar av världen förvandlas denna moraliskt oacceptabla situation till en potentiell tillgång. Som jag nämnde inledningsvis tycks fattigdom och brist

på tillgång till vård spela stor roll för hur snabbt, enkelt och billigt kliniska studier i låg- och medelinkomstländer kan bedrivas. Om människor i exempelvis Kina och Indien vore mindre fattiga och hade bättre tillgång till vård skulle de sannolikt vara mindre benägna att delta i studier. De skulle helt enkelt kunna tillfredsställa sina grundläggande behov på andra sätt. En viktig anledning till att läkemedelsindustrin flyttar studier till länder som dessa är just svårigheten att förmå mer välbeställda människor med adekvat tillgång till vård att ställa upp (Cooper & Waldby 2014).

I vissa uppmärksammade fall kan forskare och deras sponsorer rätteligen anklagas för att dra nytta av moraliskt oacceptabel fattigdom och brist på vård i låg- och medelinkomstländer. Detta sker när de villkor som forskningspersonerna erbjuds inte skulle ha accepterats om de befann sig i moraliskt godtagbara omständigheter. Ett exempel är randomiserade studier där deltagarna har 50 % chans att få ett aktivt läkemedel och 50 % chans att få placebo, men där de har ett rättmätigt men otillfredsställt anspråk på det aktiva läkemedlet eller annan behandling för sin sjukdom utanför studien. Om omständigheterna vore moraliskt godtagbara, alltså om forskningspersonernas anspråk på behandling vore tillfredsställt, så skulle ett sådant upplägg inte vara möjligt. Istället skulle både experimentgruppen och kontrollgruppen behöva erbjudas olika aktiva behandlingar, vilket skulle innebära en dyrare och långsammare studie.

Problemet i sådana fall är inte bara att forskare och sponsorer exploaterar sjuka och fattiga människor, utan också att de gör sig beroende av den fattigdom och den otillräckliga tillgång till vård och läkemedel som gör det rationellt för dessa människor att delta. De skaffar sig ett intresse av att bevara dessa oacceptabla förhållanden eftersom de möjliggör studier som är mer lönsamma för dem än de studier som de annars skulle kunna bedriva. Detta intresse är problematiskt med tanke på att läkemedelsföretag visat sig ha stora möjligheter att påverka tillgången till läkemedel i låg- och medelinkomstländer genom prissättning, lobbying och på rättslig väg (Angell 2004).⁴

Läkemedelsföretag är måhända lätta måltavlor för kritik. Det bör dock poängteras att vi som individuella medborgare i rika länder delar deras moraliskt problematiska intresse. Vi har också skäl att föredra att fattigdom och bristfällig tillgång till vård består eftersom dessa omständigheter underlättar utvecklingen av läkemedel som vi kan komma att behöva om vi blir sjuka. Detta kan kanske förefalla relativt oproblemiskt. En enskild individ har ju normalt mycket begränsade möjligheter att påverka dessa omständigheter. Men det bör påpekas att detta är ett intresse som vi alla delar i någon mån. Vi löper alla risk att bli sjuka. Vidare delar även våra regeringar detta intresse i den mån de har till uppgift att tillgodose befolkningens framtida hälsobehov. Och rika länders regeringar har rimligen betydande möjligheter att påverka materiell levnadsstandard och tillgång till vård i fattigare delar av världen.

När jordens fattiga rekryteras till medicinska experiment så riskerar alltså inte bara forskare och läkemedelsbolag utan också medborgare och regeringar i rika länder att bli beroende av en moraliskt oacceptabel situation. Detta ger oss ett incitament att underlåta att uppfylla en av våra viktigaste moraliska plikter, nämligen att bidra till att förbättra denna situation. Det är detta problem som jag menar tenderar att förbises när de etiska utmaningarna med internationell klinisk forskning diskuteras.

Det skulle kunna invändas att klinisk forskning inte är speciell i detta avseende. Som konsumenter i en global ekonomi är vi beroende av moraliskt oacceptabel fattigdom för billig tillgång till alla möjliga varor och tjänster – från kaffe och choklad till mobiltelefoner och kundsupport. Dessa varor och tjänster skulle säkerligen vara dyrare om de som producerar dem vore mindre fattiga och därmed hade en starkare position för att förhandla om löner och arbetsvillkor. Vårt intresse av att bevara fattigdom förefaller alltså vara ett mycket mer allmänt fenomen än vad jag låtit påskina.

Jag medger att vi i viss utsträckning har ett sådant mycket allmänt intresse. Ändå förefaller problemet särskilt påtagligt när det gäller just klinisk forskning. Det finns en skillnad mellan lägre priser på konsumtionsvaror och snabbare tillgång till läkemedel som kan förlänga liv och höja livskvalitet. För att illustrera: jämför att

behöva betala dubbelt så mycket för en ny mobiltelefon med att vänta dubbelt så länge på en ny medicin som låter dig hantera din diabetes bättre än tillgängliga alternativ. Du skulle förmodligen uppleva det senare som en större uppoffring. Vårt intresse av läkemedel har sannolikt en starkare motiverande kraft än vårt intresse av billiga konsumtionsvaror, och ett beroende av fattigdom för tillgång till läkemedel är därför mer oroväckande.⁵

Praktiska konsekvenser

DET BLOTTA FAKTUM att vi har ett incitament att bevara fattigdom och brist på tillgång till vård är måhända inte i sig något som vi bör klandras för. Men vår plikt att förbättra dessa omständigheter ger oss skäl att försöka minska detta incitament. Vad innebär då detta i praktiken? Att eftersträva ett förbud mot att förlägga kliniska prövningar i låg- och medelinkomstländer vore alltför drastiskt. För det första syftar en del av dessa prövningar till att utveckla åtgärder som är speciellt anpassade till dessa länders behov. Att förhindra dem vore uppenbarligen att göra människor i dessa länder en otjänst. För det andra, även när det gäller studier vars resultat inte kommer dessa länder till del bör vi inte glömma att en del av forskningspersonerna tycks ställa upp därför att de saknar bättre sätt att förtjäna ett uppehälle eller få vård eller läkemedel som de behöver. För dem är forskningsdeltagande det bästa bland en rad dåliga alternativ. Att ta bort detta alternativ skulle sannolikt göra mer skada än nytta.

En rimligare slutsats är att vi bör verka för att forskning på fattiga människor med bristande tillgång till vård bedrivs på ett sätt som inte drar nytta av deras moraliskt oacceptabla bakgrundsvillkor. Detta innebär att studier bör utformas på ett sådant sätt att forskningspersonerna rimligen skulle kunna acceptera att delta även om de hade en adekvat nivå av ekonomisk trygghet och adekvat tillgång till vård. Sådana studier skapar inga incitament att underlåta att reducera fattigdom och förbättra sjukvård och tillgång till läkemedel i låg- och medelinkomstländer.⁶

Avslutningsvis vill jag påpeka att en sådan princip kan åberopas till stöd för två omstridda etiska krav på internationell klinisk

forskning. Det första kravet är att läkemedel och andra behandlingar inte (annat än under mycket speciella omständigheter) får testas mot placebo när en effektiv behandling existerar men är otillgänglig där studien bedrivs. Det andra kravet är att forskningspersoner ska garanteras tillgång till behandlingar som visat sig effektiva i en studie även efter att studien avslutats. Båda kraven ingår i inflytelserika forskningsetiska riktlinjer, exempelvis Helsingforsdeklarationen (WMA 2013). Samtidigt kan de förefalla förbryllande. Människor som helt saknar tillgång till läkemedel skulle gynnas av att delta även i placebo-kontrollerade studier, där de åtminstone har en chans att få en verkningsfull behandling, och i studier där de endast får tillgång till behandling under studiens gång (Wertheimer 2011). Varför då utesluta sådana studier?

De båda kraven är mindre förbryllande om de betraktas som grundade i principen att forskning inte bör dra nytta av moraliskt oacceptabla bakgrundsvillkor. Enligt denna princip är det inte tillräckligt att människor i fattiga länder gynnas av forskningsdeltagande i den meningen att de får det bättre än de, under rådande omständigheter, annars skulle ha haft det. Nivån på de nyttor de som erbjuds i utbyte för sitt deltagande bör istället vara så hög att det skulle vara attraktivt för dem att delta även om omständigheterna vore acceptabla, alltså även om deras legitima anspråk på materiell levnadsstandard och tillgång till vård och läkemedel vore tillfredsställda.⁷ Endast då kan det säkerställas att forskningen inte skapar incitament att motverka tillfredsställandet av dessa anspråk.

Jag hoppas således att min analys kan bidra till att göra rådande internationell forskningsetik mindre förbryllande och mer koherent än dess kritiker gör gällande.⁸

→

Erik Malmqvist är docent i medicinsk etik och universitetslektor vid enheten för filosofi och tillämpad etik, Linköpings universitet.

Noter

1 Två ord är medvetet vaga här, nämligen »fattig» och »adekvat». Som jag senare

ska förklara avser jag den brist på ekonomisk trygghet och vårdtillgång som det finns en uppfylld moralisk plikt att åtgärda. Exakt var gränsen går för människors rättmätiga anspråk på dessa resurser lämnar jag därhän i syfte att lämna öppet för olika uppfattningar i denna fråga. Mitt argument förutsätter dock att åtminstone somliga sådana anspråk är legitima.

2 Litteraturen kring detta fenomen är omfattande; se exempelvis Lidz et al. (2015).

3 För olika ståndpunkter gällande dessa frågor, se exempelvis Singer (1972) och Ris-se (2012).

4 Jag har utvecklat resonemanget i detta stycke och det närmast ovanstående på annat håll och presenterar endast en sammanfattning här (Malmqvist 2017).

5 Det ska erkännas att denna distinktion är förenklad. Många nya läkemedel, inklusive de som testas i fattiga länder, ger inga större fördelar för patienter jämfört med etablerade läkemedel utan speglar snarast läkemedelsföretags strävanden att tillskansa sig marknadsandelar. Omvänt har vi kanske också starka egenintresserade skäl att fördra låga priser på vissa konsumtionsvaror (exempelvis de som tillfredsställer särskilda behov). Ändå tror jag att distinktionen grovt sett är korrekt.

6 Exakt hur sådan forskning bör främjas lämnar jag öppet. Det finns strategiska överväganden att göra. Att förbjuda forskning som inte följer den princip jag skisserar är sannolikt inte det bästa sättet eftersom det (precis som ett generellt förbud mot forskning i fattiga länder) kan medföra att potentiella forskningspersoner berövas det bästa bland en rad dåliga alternativ.

7 Jag använder mig här av en mer generell analys av vad det innebär att dra nytta respektive undvika att dra nytta av orättvisor som jag presenterat i ett tidigare arbete (Malmqvist 2013).

8 Jag tackar medlemmar av Centrum för hälso- och sjukvårdsetik i Stockholm samt en anonym granskare för denna tidskrift för värdefulla kommentarer på tidigare versioner av denna text.

Referenser

- ANGELL, MARCIA (2004) *The Truth About the Drug Companies: How They Deceive Us and What to Do About It*, New York: Random House.
- COOPER, MELINDA & CATHERINE WALDBY (2014) *Clinical Labor: Tissue Donors and Research Subjects in the Global Bioeconomy*, Durham: Duke University Press.
- FADEN, RUTH R. & TOM L. BEAUCHAMP (1986) *A History and Theory of Informed Consent*, Oxford: Oxford University Press.
- HAWKINS, JENNIFER S. & EZEKIEL J. EMANUEL (2008) *Exploitation and Developing Countries: The Ethics of Clinical Research*, Princeton: Princeton University Press.
- LIDZ, CHARLES W., KAREN ALBERT, PAUL APPELBAUM, LAURA B. DUNN, EVE OVERTON & EKATERINA PIVOVAROVA (2015) »Why is therapeutic misconception so prevalent?«, *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics* 24, ss. 231–241.
- MACKLIN, RUTH (2004), *Double Standards in Medical Research in Developing Countries*, Cambridge: Cambridge University Press.
- MALMQVIST, ERIK (2013) »Taking advantage of injustice«, *Social Theory and Practice* 39, ss. 557–580.
- MALMQVIST, ERIK (2017) »Better to exploit than to neglect? International clinical research and the non-worseness claim«, *Journal of Applied Philosophy* 34, ss. 474–488.

- RISSE, MATHIAS (2012) *On Global Justice*, Princeton: Princeton University Press.
- Sama – Resource Group for Women and Health (2013) *Trials and Travails: Perceptions and Experiences of Clinical Trial Participants in India*, New Dehli: Sama.
- SINGER, PETER (1972) »Famine, affluence, and morality», *Philosophy and Public Affairs* 1(1), ss. 229–243.
- WERTHEIMER, ALAN (1996) *Exploitation*, Princeton: Princeton University Press.
- WERTHEIMER, ALAN (2011) *Rethinking the Ethics of Clinical Research: Widening the Lens*, Oxford: Oxford University Press.
- WILKINSON, MARTIN & ANDREW MOORE (1997) »Inducement in Research», *Bioethics* 11, ss. 373–389.
- WMA (World Medical Association) (2013) *Declaration of Helsinki – Ethical Principles for Research Involving Human Subjects*, <http://www.wma.net/en/30publications/10policies/b3/>.

INTERVJU MED ÅSA BURMAN, LEKTOR I PRAKTISK FILOSOFI VID STOCKHOLMS UNIVERSITET OCH FORSKARE VID INSTITUTET FÖR FRAMTIDSSTUDIER

Berätta om dig själv!

SOM PERSON ÄR jag nyfiken, engagerad, och provar gärna nya saker. Detta har bidragit till att jag arbetat både inom och utanför akademien. Jag har exempelvis arbetat som lektor i mänskliga rättigheter, och som managementkonsult (inom näringslivet), samt med samhällsentreprenörskap (inom den ideella sektorn). Numera arbetar jag som lektor i praktisk filosofi vid Stockholms universitet och som forskare vid Institutet för framtidsstudier. Och så har jag så klart en stor passion för filosofi som ämne och främst för de grundläggande frågor som rör samhället.

Min filosofiska bana började nog redan med att jag fick boken *Sofies värld* av Jostein Gaarder av mina föräldrar när jag var i yngre tonåren (fast det visste jag inte då). Det var en julaftonsmorgon och jag kommer ihåg att jag nästan missade allt annat som pågick just denna julafton för jag blev så förundrad av de frågor som ställdes och de möjliga svar som presenterades. I gymnasiet hade jag sedan turen att ha mycket duktiga lärare i just samhällsvetenskap och filosofi vilket gjorde att mitt intresse växte än mer och jag bestämde mig därför för att läsa filosofi på universitetet. Men innan dess hann jag börja på Pol mag-programmet i Lund och läste statsvetenskap och nationalekonomi (första terminerna) och sedan idéhistoria. Den första kursen i statsvetenskap handlade om politisk teori och jag tänkte att jag hamnat helt rätt! Rawls rättviseteori diskuterades relativt ingående, inklusive att rättvisan gällde institutioner. Men en fråga hos mig dröjde sig kvar: vad är en institution för något egentligen? Dessa institutioner som spelade en så stor roll både i Rawls rättviseteori och inom statsvetenskapen kunde jag inte få någon klarhet i. Det skulle dröja ett par år tills jag fick ett svar på den frågan i Berkeley.

Spännande! Vad hände i Berkeley?

JAG HADE SEDAN länge tillbaka velat studera i USA och Kalifornien. Efter en tids filosofistudier i Uppsala och Lund sökte jag till University of California, Berkeley genom ett utbytesprogram. Till min stora glädje kom jag in och spenderade fyra år totalt i Berkeley, först under grundutbildningen och sedan under forskarutbildningen i praktisk filosofi (som jag gjorde vid Lunds universitet). Det var i Berkeley som jag först stötte på social ontologi som forskningsfält.

Vilket också din avhandling *Power and Social Ontology*, (Bokbox Publications 2007) handlar om. Men vad är social ontologi?

DET ÄR ETT snabbt växande forskningsfält, som befinner sig i gränslandet mellan praktisk och teoretisk filosofi, och som just rör frågor om samhällets grundvalar. Social ontologi behandlar den sociala verklighetens metafysik, exempelvis genom att försöka förstå naturen hos händelser som den franska revolutionen, entiteter som nationer och företag, och institutioner som privat egendom eller monarki. Ett relaterat område inom detta fält behandlar sociala grupper: vad skiljer en social grupp från en samling individer? Samt hur ska vi analysera kollektiv handling?

För att göra detta lite mer konkret kan du reflektera över din dag. På vägen till ditt arbete eller dina studier som *anställd* eller som *student* hade du exempelvis *rätten* att åka kollektivt för att du betalat biljetten och du som lärare vid ett universitet hade en *skyldighet* att rätta dina studenters tentor inom tidsramen på grund av din anställning medan du som student har en *rättighet* att få tillbaka din tentamen inom tidsramen. På vägen hem läste du kanske en artikel om vår *finansminister*. Det faktum att Magdalena Andersson är Sveriges finansminister, eller att du är anställd vid ett universitet är exempel på institutionella fakta, det vill säga fakta som är beroende av ett samhälle, eller mer precist, institutioner, för att existera. Vårt samhälle består till stor del av sådana här så kallade »statusfunktioner», exempelvis att någon är *student* vid KTH och *medborgare* i Sverige, och med dessa statusfunktioner följer nya rättigheter och skyldigheter (så kallad positiv deontisk

makt respektive negativ deontisk makt), som i sin tur reglerar vårt beteende och på det viset gör samhället möjligt.

Institutionella fakta är alltså centrala för samhället. En annan intressant aspekt är att de är skapade av oss och i en mening finns de bara för att vi tror att de finns. Sociala ontologer avser därför att besvara frågor som: hur är institutionella fakta möjliga? Vad är deras natur? Hur, eller i kraft av vad, existerar sociala och institutionella fakta? Vilka grundläggande kategorier behöver vi för att förklara sociala och institutionella fakta? Hur passar dessa in i vår naturvetenskapliga världsbild? Kan vi *upptäcka* sociala fakta (trots att de är skapade av oss)?

Det låter som ett forskningsfält som rör sig i gränslandet mellan filosofin och samhällsvetenskaperna. Hur är relationerna mellan den sociala ontologin och de empiriska vetenskaperna? Sker det en ömsesidig stimulans?

JÅ, DET FINNS flera intressanta exempel på en sådan ömsesidig stimulans (men det vore värdefullt om denna relation utvecklades ytterligare). Ett exempel är att många av de frågeställningar som sociala ontologer intresserar sig för – vad är ett socialt faktum? hur skiljer sig en grupp från en samling av individer? – är klassiska sociologiska frågor. Margaret Gilbert är en filosof som gör detta arv tydligt och bygger vidare på bland annat Durkheims tankar. Och ekonomer, sociologer, och antropologer intresserar sig för teorierna inom social ontologi (se specialnummer av *Anthropological Theory* och *American Journal of Sociology and Economics*). Ekonomen Hernando De Soto Polar har till exempel använt sig av John Searles analys av institutionella fakta för att undersöka eventuella samband mellan äganderätt och ekonomisk utveckling i Peru.

Ett exempel på hur samhällsvetenskaperna bidragit till utvecklingen av social ontologi är att skilja mellan vad filosofen Amie Thomasson kallar »transparenta» och »opaka» sociala fenomen. Något förenklat är transparenta sociala fenomen de fenomen som medlemmarna i ett samhälle känner till existerar, t.ex. att det finns pengar och studenter, i kontrast till opaka fenomen som medlemmarna i ett samhälle inte känner till existerar, t.ex. det faktum att

ekonomin befinner sig i recession, eller att det råder en social snedrekrytering till universitetet. Med utgångspunkt i några opaka sociala fenomen som ofta studeras inom samhällsvetenskaperna – dolda maktstrukturer såsom en klass-struktur och en genusstruktur – visade hon på att de tidiga teorierna inom social ontologi inte kunde hantera dessa. Teorierna var alltså för snäva. Vår sociala verklighet består ju inte enbart av transparenta sociala fenomen, utan tvärtom är det ofta de opaka som är de mest intressanta.

Den här kritiken var också en viktig utgångspunkt för mitt eget avhandlingsarbete. Jag visar på att användningen av vissa exempel – att gå på en promenad, bära möbler tillsammans, eller delta i ett cocktailparty – sågs som de paradigmatiska sociala fenomenen inom fältet social ontologi, vilket innebar en alldeles för konsensusinriktad syn på samhället. Samhällen består ju också av att vi ifrågasätter institutionella fakta, samt konflikter mellan olika individer och grupper. Genom att använda andra slags exempel – såsom klass och genus (med inspiration av samhällsvetenskaperna) – kom också andra fenomen i förgrunden. Ett sådant centralt fenomen var makt.

Jag utvecklade därför en ny teori om social makt baserad på teorier inom social ontologi. Jag argumenterar för att den deontiska makten blott är en typ av makt och att det finns andra typer av makt i vår sociala verklighet: din deontiska makt i exemplet ovan, d.v.s. dina rättigheter och skyldigheter som student eller anställd, är ju transparent. Men det finns även exempel på opaka former av makt i samhället. Det är alltså en vidare syn på makt som jag formulerar, i kontrast till det alltför snäva fokuset på deontisk makt – som med nödvändighet är transparent – inom forskningsfältet. Ett par centrala frågor om makt som jag söker besvara är: handlar makt om att ha *makt att göra något* eller att ha *makt över andra*? Finns makt bara när den *utövas*, eller kan du *ha makt* utan att utöva den? Är det enbart *agenter* som har makt, eller finns det även *maktstrukturer*? Jag argumenterar för att vi bör se makt som en förmåga som agenter har, medan existensen av sociala strukturer kan möjliggöra eller hindra agents makt. Men strukturer i sig har ingen makt.

Har även den normativa teorin förändrats i ljuset av den sociala ontologins utveckling?

FRÅGAN FÅR MIG att tänka på ett av våra största etiska problem idag, klimathotet. Vad *du* och *jag* gör som individer har trots allt begränsad påverkan, men samtidigt har vad *vi* gör – på kollektiv nivå – enorma konsekvenser. Vilken är relationen mellan individuellt och kollektivt ansvar? Och hur ska vi analysera kollektivt ansvar? Ett snabbt växande fält är just frågan om kollektivt ansvar som bygger vidare på olika analyser av kollektiv handling. Det här är ett bra exempel på hur normativ teori kan, och redan har, utvecklats genom att använda sig av teorier inom social ontologi.

Ett annat exempel, som jag inte är säker på är lika fruktbart, är rättighetsdebatten. Vissa filosofer inom fältet har föreslagit att den mänskliga rättigheten till yttrandefrihet kan analyseras på samma sätt som institutionella rättigheter (t.ex. dina rättigheter och skyldigheter som universitetsanställd).

Och ett tredje exempel är den återkommande frågan om institutioner. John Rawls skriver att »Justice is the first virtue of social institutions, as truth is of systems of thought. A theory however elegant and economical must be rejected or revised if it is untrue; likewise laws and institutions no matter how efficient and well-arranged must be reformed or abolished if they are unjust.» Här anser jag att relationen mellan normativ teori och social ontologi bör ses som en fruktbar arbetsfördelning; teoretiker som Rawls söker besvarar den normativa frågan om rättvisa medan sociala ontologer söker besvara vad institutioner egentligen är för något (deras natur och existens).

Du driver också ett företag med akademisk anknytning. Berätta om det!
IDÉN BAKOM FÖRETAGET – Finish on time – kom när jag själv var doktorand. Precis som många andra doktorander (och uppsatsstudenter) brottades jag med frågor av slaget: kommer jag att bli klar? I tid? Är min forskningsfråga tillräckligt ny och intressant? Jag hade turen att hamna på ett seminarium om »Praktiska strategier för att skriva en avhandling». Det leddes av en pensionerad professor

och var ett av de mest populära seminarierna bland doktorander i Berkeley. Seminarieledaren gjorde en skillnad mellan *innehållet* i vår forskning eller *vad* vi forskar om, och själva *arbetsprocessen*, eller *hur* du går tillväga för att skriva klart din avhandling i tid. Hon hade hjälpt över 100 doktorander fram till disputation. Och detta utan att läsa en enda rad av deras akademiska texter. Istället hjälpte hon till med den pusselbit – hur:et – som jag och många andra upplevde att de saknat. Jag kom att arbeta tillsammans med henne under min återstående tid i Berkeley och testade olika verktyg som berörde just den akademiska arbetsprocessen.

Ett exempel på ett sådant verktyg är att arbeta i »units». Det innebär att du arbetar ostört (stäng av epost och mobiltelefon och stäng dörren till arbetsrummet) i 45 minuter och därefter tar en kort paus (på 5–15 minuter där du exempelvis diskar en kaffekopp eller tar en kort promenad). Under en sådan unit fokuserar du på dina viktigaste uppgifter som kräver mest koncentration, så kallade »A-uppgifter». Satsa på att göra fyra sådana units av A-uppgifter under dina bästa timmar på dagen. Skilj dessa från dina »B-uppgifter», förstådda som återkommande uppgifter som behöver utföras men som ofta avbryter mer väsentligt arbete. Exempelvis att svara på viktig epost, gå på möten, och hantera referenser. Dessa B-uppgifter kan istället utföras under en unit under dagen som inte infaller under dina bästa timmar. B-uppgifterna kan med fördel *samköras* i den mening att du väntar tills du har en större mängd uppgifter av samma typ och sedan utför du dessa vid förutbestämda och specifika tider. Så istället för att hantera epost kontinuerligt under dagen, och därmed bryta koncentrationen under dina A-units, så svarar du på epost mellan t. ex. kl. 14–14.45 på eftermiddagen.

När jag kom hem till Lund, och faktiskt disputerade i tid, blev många av mina kollegor nyfikna på verktygen och jag började sprida dem. När jag senare arbetade som managementkonsult var det också mycket fokus på själva arbetsprocessen och olika projektledningsverktyg, och jag tänkte vid flera tillfällen: det här borde jag ha känt till när jag började doktorera!

Tillsammans med en psykolog specialiserad på stressforskning –

Johanna Clausen Ekefjård – utarbetade jag en metod för att hjälpa doktorander att bli klara med sina avhandlingar i tid och må bra på vägen. Eller med andra ord, en metod för att öka genomströmningen och minska den negativa stressen bland Sveriges doktorander. Metoden bygger på verktyg från Berkeley, stressforskning, samt projektledningsverktyg från näringslivet (anpassat till akademien). Bakgrunden är att genomströmningstalen är relativt låga för doktorander, samtidigt som sjukskrivningstalen är höga.

Vi har under de senaste åtta åren givit kurser och konferenser i akademisk produktivitet och förebyggande stresshantering. Vi har träffat över 1 000 doktorander, post docs, och handledare runtom i Sverige, samt arbetat tätt tillsammans med omkring 60 doktorander inom olika ämnesområden vid Lunds universitet. Det har visat sig att för denna grupp doktorander är genomströmningen högre än för genomsnittet i Sverige, och den negativa stressen har sjunkit. Och i januari i år kom boken *Bli klar i tid och må bra på vägen: Handbok för doktorander* (Natur & Kultur 2017) som beskriver vår metod.

Avslutningsvis, vad skulle du vilja säga till studenter som är intresserade av social ontologi?

DET ÄR ETT nytt spännande forskningsområde som befinner sig i gränslandet mellan praktisk och teoretisk filosofi. Och det händer mycket inom detta fält både i Sverige och internationellt. Ta gärna del av konferenser, workshops och kurser på området. Den svenska forskargruppen »Metaphysics and Collectivity» anordnade en stor internationell konferens i Lund i september, *European Network of Social Ontology V*. Och en internationell workshop i social ontologi kommer att gå av stapeln i juni 2018 (vi har anordnat två workshops tidigare, *Non-Ideal Social Ontology I* och *II*) vid Stockholms universitet. Och håll utkik på kursutbudet för att se vilka kurser i social ontologi som ges vid landets olika universitet och högskolor.

Med tanke på att fältet och frågorna fortfarande är relativt nya finns det många intressanta uppsatsämnen och avhandlingsämnen. Börja med att läsa översiktsartiklar i exempelvis *Stanford Encyclopedia of Philosophy* om »collective intentionality», »collective responsibility», och »social institutions» liksom Amie Thomassons »so-

cial entities» i *The Routledge Companion to Metaphysics* och därefter de böcker och artiklar som du är mest intresserad av. Och ta gärna kontakt med de forskare inom fältet som håller på med ditt specifika intresseområde för att få fler litteraturtips och diskutera filosofi.

→

Jesper Ahlin

I ETT TIDIGARE nummer av denna tidskrift skriver Marcus Agnafors (2017a) att rätten till samvetsfrihet för barnmorskor inte hotar rätten till fri abort på ett principiellt plan. Hans »rimliga samvetsklausul» är en sorts kompromiss dessa rättigheter emellan, där de rättighetsägende parternas respektive »kostnader» vägs mot varandra. Jag ska i denna replik argumentera för att Agnafors rimliga samvetsklausul vilar på en kostnadskalkyl som är (I) i sig felaktig, (II) ofullständig och som (III) hotas av ett orimlighetsdilemma, oavsett hur kostnadsfördelningen görs.

Låt oss titta på Agnafors förslag i lite mer detalj. En samvetsklausul i en barnmorskas anställningskontrakt ger denna barnmorska rätt att vägra medverka i aborter. Detta kan, i det enskilda fallet, försvåra att den gravidas rätt till fri abort tillgodoses. Det kan t.ex. innebära att den gravida måste vänta ett par dagar på att få träffa en annan barnmorska, eller måste resa till en annan mottagning för aborten. Denna potentiella »kostnad» (Agnafors 2017a: 16) för den gravida ställer Agnafors mot de potentiella kostnaderna för den andra parten: barnmorskans. Rättigheten som står på spel för henne antas vara att följa sitt samvete i sin yrkesutövning. Både rätten att följa sitt samvete i sin yrkesutövning och rätten till fri abort härleder sig från en generell rätt (gentemot den liberala staten) att främjas, eller åtminstone inte hindras, i ens strävan efter ett gott liv. När dessa rättigheter krockar, i enskilda fall, bör vi väga kostnaderna av att inskränka dem – d.v.s. parternas potentiella skador – mot varandra.

I denna skadekalkyl kommer Agnafors fram till att mer står på spel för en samvetsöm barnmorska, som tvingas välja mellan att förlora jobbet (eller aldrig bli anställd) eller gå emot sitt samvete, än för den ofrivilligt gravida, som antingen får genomföra sin abort här och nu eller utsätts för olägenheten att vänta ett par dagar eller att resa till en annan mottagning för aborten. För att

minimera den ofrivilligt gravidas potentiella skador anger Agnafors ett antal villkor för rimlig samvetsvägran. Dessa villkor måste vara avtalade på förhand (t. ex. i anställningskontraktet), inom en svensk kontext. De får även bara tillämpas i frågor som »*kännetecknas av moralisk osäkerhet*» (Agnafors 2017a: 5 – eller menar han snarare moralisk oenighet?). Agnafors antagande att abort är en sådan fråga accepteras i denna replik, som också helt begränsar sig till att diskutera samvetsfrihet inom just abortvården.

Enligt Agnafors förslag om en rimlig samvetsklausul får en abortvägran inte göras under följande förhållanden:

- (i) om den medför »en graviditetsrelaterad påtaglig och allvarlig fara för [den gravidas] hälsa och liv» (ibid.: 3) – detta utesluter att skadan för den gravida blir orimligt stor;
- (ii) om den medför att abortverksamheten inte fungerar, givet att »arbetsgivaren rimligen gjort sitt bästa» (ibid.) – detta utesluter att en abort omöjliggörs i praktiken.

Erik Malmqvist (2017) invänder i en replik mot Agnafors skadekalkyl att orimligt mycket kan stå på spel för den ofrivilligt gravida, även om dessa villkor är uppfyllda. Om hon t. ex. är minderårig (säg, 16 år) kan ett fördröjande eller annat försvårande av aborten leda till exempelvis skamkänslor, när dessa komplikationer gör att graviditeten måste avslöjas för föräldrarna. Det kan leda till en försening av aborten, som skulle kunna medföra tillståndskrav från Socialstyrelsen. Det kan i värsta fall leda till riskfyllda egna försök att avbryta graviditeten.

För att ackommodera några av dessa invändningar lägger Agnafors till ett antal villkor, givet vilka en abortvägran inte heller får göras:

- (iii) om den önskat gravida är minderårig, eller åtminstone inte »kan tillskrivas en hög grad av självbestämmande och ansvar» (Agnafors 2017b: 41, 45);
- (iv) »om gränsen för ej tillståndspliktig abort vid utgången av vecka 18 riskerar att överskridas» (ibid.: 42);

(v) »om graviditeten är ett resultat av ett övergrepp» (ibid.: 43);

(vi) om »yttre faktorer [såsom systematisk exkludering ur många av familjens sociala sammanhang] vilka svårligen kan undvikas och på grund av graviditeten, utgör en fara för kvinnan» (ibid.: 44).

Jag ska kalla denna för Agnafors »rimligare samvetsklausul». Den är alltså tänkt att minska ytterligare de potentiella olägenheter eller skador som den gravida får bära, och som ställs mot barnmorskans svåra val att antingen bryta mot sitt samvete – ett hot mot hennes identitet – eller att förlora sitt drömjobb – ett hot mot hennes strävan mot det goda livet. Det som står på spel i dessa fall väger nu helt klart mycket tyngre för barnmorskan än för den gravida. Jag kommer i denna replik att gå med på detta Agnafors antagande. Jag ska nu anföra tre skäl till varför hans »rimligare samvetsklausul», trots detta, fortfarande är ett orimligt alternativ inom abortvården.

I

DET FÖRSTA PROBLEMET är att kalkylen i sig är felaktig. Det som ska jämföras är inte parternas respektive potentiella skador («kostnader») i sig, utan deras respektive *anspråk* på att få slippa dessa. Och kalkylen av dessa anspråk måste viktas till den gravidas fördel. Skälet utgörs av grundprincipen för hela hälso- och sjukvårdens verksamhet. Hälso- och sjukvårdslagen anger denna tydligt: »Målet med hälso- och sjukvården är en god hälsa och en vård på lika villkor för hela befolkningen.» (Hälso- och sjukvårdslag 2017:30, 3 kap 1 §) Detta innebär närmare att verksamheten ska »tillgodose patientens behov av trygghet, kontinuitet och säkerhet», »bygga på respekt för patientens självbestämmande och integritet» och »vara lätt tillgänglig» (ibid., 5 kap 1 §). Hela vårdens verksamhet måste utformas efter detta mål – inklusive yrkeskrav på personalen. Den vårdgivandes anspråk måste därför vara underordnade den vårdsökandes, under alla normala (vårdrelaterade) omständigheter. Vårdens syfte är *inte* att erbjuda en palett av attraktiva yrken eller att möjliggöra livsdrömmar – åtminstone inte i första hand. Det är

därför djupt olyckligt att Agnafors (2017a: 8) jämför den samvetsömma barnmorskas dilemma med konsument Egons problem att få köpa drömgräsklipparen i sin lokala gräsklipparaffär, vars sortiment är bristfälligt.

Betyder nu detta att jag vill frånta anställda vårdgivare rätten att ställa krav på bättre arbetsvillkor, som Agnafors varnar för? Nej, det gör det bestämt inte. Självklart ska exempelvis byggarbetare ha rätt att kräva att få slippa »riskabla förhållanden på byggarbetsplatsen», och självklart ska kvinnor ha rätt att kräva en förändring av den sexistiska »jargongen på mansdominerade arbetsplatser» (ibid.: 9). Men vi måste skilja mellan anspråk att slippa utsättas för onödiga risker eller nedsättande beteenden i samband med utförandet av bestämda arbetsuppgifter å ena sidan – och anspråk på att slippa själva *utförandet* av sådana bestämda arbetsuppgifter å den andra. Också Agnafors jämförelser av abortvården med dels farliga byggarbetsplatser och dels sexistiska arbetsmiljöer är därför väldigt olyckliga. Det förstnämnda anspråket, att slippa onödiga risker eller nedsättande beteenden, gäller fenomen som inte är essentiella för verksamheterna, och som kan undvikas. Ett sådant anspråk på bättre arbetsvillkor kan vara fullt berättigat. Det senare anspråket, att slippa arbetsuppgifter, innebär däremot en vägran att delta fullt ut i verksamheten, åtminstone när arbetsuppgifterna ryms inom och stöds av verksamhetsmålet. (Här finns för övrigt en avgörande skillnad mot vårdpersonals samvetsvägran att åldersbestämma flyktingbarn, en arbetsuppgift som inte uppfyller vårdens ovannämnda grundprincip.) Det utgör därmed ett hot mot åtminstone delar av verksamheten.

En vägran att delta i verksamheten skulle kunna rättfärdigas om verksamheten själv är orättfärdig eller onödigt krävande. Är detta då rimligt att hävda? Agnafors verkar anse det (2017a: 10). Han godtar visserligen att abortvård i sig inte är orättfärdig, i och med att hans utgångspunkt är att rätten till fri abort upprätthålls. Men verksamheten framställs som onödigt krävande (för den samvetsömma barnmorskan) eftersom den *lika gärna* kunde organiseras så att en abortvägran blir möjlig, utan att verksamheten hotas. Detta påstående är dock inte rimligt. En strikt uppdelning av arbetsupp-

gifterna i å ena sidan abortvård (samt kanske viss sexuell hälsovård såsom preventivrådgivning) och å andra sidan all annan reproduktiv hälsovård riskerar att gå ut över verksamhetens effektivitet. Alla dessa arbetsuppgifter kräver i grunden samma specialistkunskaper, som varje barnmorska förvärvar under en lång och specialiserad utbildning inom reproduktiv, perinatal och sexuell hälsa. En strikt uppdelning av verksamheten innebär att personal t.ex. inte kan rycka in vid behov, och riskerar därmed att dyrbar kompetens går till spillo. Mindre mottagningar (exempelvis i mindre tätbefolkade delar av landet) kan behöva anställa mer personal, trots att varken arbetsuppgifter eller antalet patienter ökar. Det finns alltså reella kostnader för vården med en sådan omorganisation. Det hela riskerar att strida även mot en annan lagparagraf, som anger att: »Offentligt finansierad hälso- och sjukvårdsverksamhet ska vara organiserad så att den främjar kostnadseffektivitet.» (Hälso- och sjukvårdslag 2017:30, 4 kap 1 §)

II

MIN ANDRA INVÄNDNING är att Agnafors skadekalkyl är ofullständig, då den inte tar hänsyn till *alla* inblandade parter relevanta intressen. Utöver den samvetsömna barnmorskan och den abortsökande kvinnan nämner Agnafors visserligen även vårdgivaren, och dess ansvar i kostnadsfördelningen. (Det handlar här dock om ett institutionellt ansvar för den föreskrivna verksamheten, och inte om ett individuellt ansvar att bära vissa kostnader för de val en gör i livet.) Som så ofta i sammanhang där ett individuellt ansvar läggs på den ofrivilligt gravida för att ha försatt sig i denna situation, så nämns inte den spermiegivande partens ansvar med ett ord. Nog för att detta skulle komplicera kalkylen ytterligare, samt skapa många praktiska problem. Men om vi nu ändå gör en ansvarsfördelning, bör inte denna part åtminstone nämnas?

Nåväl, min huvudsakliga invändning är relaterad till hur en omorganisation av vården, eller ett införande av en samvetsklausul överhuvudtaget, skulle påverka den *övriga personalens* arbets- och livsvillkor. En illustration av hur ett samexisterande av rätten till

fri abort och rätten till samvetsfrihet kan se ut i verkligheten får vi av SVT Nyheter (2017-03-29) inslag om situationen i Italien. Där vägrar en stor majoritet av den behöriga vårdpersonalen (läkarna, i det här fallet) att utföra aborter. På sina håll innebär det att enskilda, icke-vägrande läkares enda arbetsuppgift har blivit att utföra alla de aborter som deras kollegor vägrar. Den »ensamme abortören» som intervjuas i inslaget såg nog inte sitt drömyrke uteslutande inom abortvården, men tvingas avstå från alla andra arbetsuppgifter för att upprätthålla den fria aborträtten, inom sin region. (Att läkaren dessutom, till följd av att ha tagit sig an denna arbetsuppgift, blir utfryst av kolleger och har försakat sin karriär är ett ytterligare, om än i den här diskussionen sekundärt, problem. Jfr även New York Times 2017-11-13.)

Min poäng här är inte att svensk abortvård skulle hamna i en liknande situation, om en samvetsklausul infördes. Det är till stora delar en empirisk fråga som jag inte har resurser att utreda. Min poäng är snarare på en mer principiell nivå: den samvetsömma barnmorskans icke-vägrande kolleger och deras intressen lyser med sin frånvaro i kalkylen. Men om vi tar hänsyn till de samvetsömmas »strävan efter ett gott liv» och efter en »livsdröm [...] att arbeta som barnmorskor» (Agnafors 2017b: 10, 17), borde vi inte också ta hänsyn till hur det påverkar omgivande individers möjligheter till sådan strävan, sådana livsdrömmar? Utan empirin vet vi förvisso inget om hur många fler aborter de mindre samvetsömma skulle behöva utföra – eller för den delen, hur många som eventuellt har *abortspecialist* som sitt drömyrke. Men vi kan sluta oss till att deras abortmedverkan skulle öka, och detta på bekostnad av andra arbetsuppgifter. Är det en rättvis omfördelning av arbetsuppgifterna, mellan den samvetsömma barnmorskan och hennes kollegor? Finns det någon gräns bortom vilken kollegornas anspråk att få slippa fler aborter kan rättfärdiga en inskränkning i samvetsfriheten, så att de ger upphov till ytterligare ett villkor på Agnafors lista? Även dessa frågor måste lyftas fram och diskuteras, om vi ska kunna bedöma rimligheten i Agnafors rimligare samvetsklausul.

III

MIN TREDJE INVÄNDNING är att såväl Agnafors »rimliga» som hans »rimligare» samvetsklausul är chimärer: de är alltid orimliga ur minst en av parternas perspektiv. Jag godtar i det följande, för argumentationens skull, att Agnafors egen skadekalkyl är korrekt och fullständig. Jag går alltså med på att barnmorskans anspråk att slippa välja mellan samvete och livsdröm väger tyngre än den ofrivilligt gravidas anspråk att slippa väntetid eller resa, samt att inga andra parter har relevanta anspråk i frågan.

Låt oss börja med att titta på Agnafors rimligare samvetsklausul. Dess villkor avgränsar de fall där en samvetsvägran inte får göras från dem där en vägran är tillåten. Att skriva under ett anställningskontrakt med en sådan klausul innebär alltså att den samvetsömma barnmorskan försäkrar att aktivt medverka i aborter under alla de omständigheter där villkoren *är* uppfyllda. För att repetera villkoren: om den abortsökande är (iii) minderårig eller (vi) riskerar sociala repressalier, om (iv) 18-veckorsgränsen riskerar att överskridas, eller om (v) graviditeten resulterar från ett övergrepp, så sätts barnmorskans rätt till abortvägran ur spel. Det är svårt att tro att en barnmorska som Ellinor Grimmark, som vill »värna allt liv» och säger att »jag *kan* inte utföra aborter», och som såg till att praktisk abortvård inte ingick i hennes utbildning, skulle skriva under en sådan klausul (DN 2017-06-22). Den måhända minskar antalet fall där hon skulle behöva medverka vid en abort. Men den ger henne inte den principiella rätt att slippa all abortverksamhet, och utbildning därtill, som hon eftersträvar. Denna samvetsklausul framstår därmed som ytterst *orimlig* ur minst en av parternas perspektiv.

Nu kan vi vända på Agnafors resonemang och rulla tillbaka villkorsslängan, för att göra klausulen rimligare för abortvägrarna (d.v.s. minska deras »kostnader»). Vi kan förslagsvis retirera till Agnafors initiala rimliga samvetsklausul med sina två villkor. Inskränkningar i samvetsfriheten är då begränsade till omständigheter där en abortvägran medför (i) risk för den gravidas liv och hälsa eller (ii) att abortverksamheten inte fungerar (arbetsgivarens an-

strängningar till trots). Även om religiöst motiverade samvetsvägare som Grimmark möjligen skulle godta villkor (i) – åtminstone när den oföddas liv ställs mot den gravidas – så är det uppenbart att samma sak inte gäller villkor (ii) – när den oföddas liv ställs mot något så banalt som verksamhetskrav. Därmed framstår även den mer modesta, »rimliga» samvetsklausulen – som Malmqvists invändningar har visat vara orimlig för den abortsökande – som orimlig även för den andra, abortvägrande parten.

Detta resonemang visar till slut att den fria aborträtten förblir i olösbar konflikt med rätten till samvetsfrihet inom abortvården. För att säkerställa den ena behöver vi inskränka den andra. Varje sådan inskränkning kommer att te sig som orimlig ur den berörda partens perspektiv. Detta gör varje »rimlig samvetsklausul» till en chimär.

Agnafors skriver att »aborträtten inte kräver att alla barnmorskor medverkar till aborter» (2017a: 17). I praktiken kan det nog se ut så; vissa kanske slipper. Men aborträtten kräver att alla barnmorskor är principiellt *beredda* – utbildade och motiverade – att medverka till aborter, när omständigheterna kräver det. Att tumma på detta krav är att tumma på rätten till fri abort.

→

Katharina Berndt Rasmussen

Noter

1 Denna text är skriven inom forskningsprojektet »Skada: begreppet och dess relevans» (P14-0212:1), vid Uppsala universitet, finansierat av Riksbankens Jubileumsfond.

Referenser

- AGNAFORS, MARCUS (2017a) »En rimlig samvetsklausul», *Tidskrift för politisk filosofi*, nr 1 2017.
- AGNAFORS, MARCUS (2017b) »Replik till Erik Malmqvist», *Tidskrift för politisk filosofi*, nr 2 2017.

→← DISKUSSION

DN (2017-06-22) »Barnmorskan som vägrar utföra abort: Det kanske är ovanligt att ha åsikter och stå för dem ända in i döden», <http://www.dn.se/arkiv/lordag/barnmorskan-som-vagrar-utfora-abort-det-kanske-ar-ovanligt-att-ha-asikter-och-sta-for-dem-anda-in-i/>.

Hälso- och sjukvårdslag 2017:30, https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/halso--och-sjukvardslag_sfs-2017-30.

MALMQVIST, ERIK (2017) »Replik till Marcus Agnafors: »En rimlig samvetsklausul»», *Tidskrift för politisk filosofi*, nr 2 2017.

New York Times (2017-11-13) »Abortion in Italy, a Right Wronged», Op-Ed av Ilaria Maria Sala, <https://mobile.nytimes.com/2017/11/13/opinion/abortion-italy-conscientious-objectors.html>.

SVT Nyheter (2017-03-29) »Läkare som utför aborter gör inte karriär», <https://www.svt.se/nyheter/utrikes/lakare-som-utfor-aborter-gor-inte-karriar>.

LENNART BERNTSON OCH SVANTE NORDIN:
Efter revolutionen. Vänstern i svensk kulturdebatt sedan 1968
Stockholm: Natur & Kultur, 2017.

DETTA ÄR EN bok som lämnat mig djupt frustrerad. Dess syfte är inte särskilt klart beskrivet och jag är fortsatt osäker om det sedan jag läst den. Inledningsvis anges emellertid att författarna avsett att »teckna den svenska vänsterns intellektuella historia sådan den framträder i den allmänna kulturdebatten» (s. 11). Om man ska ta detta på allvar ställer det höga krav på inlevelse med denna vänsters självförståelse. Det förefaller mig som om författarna förfuskat sitt projekt. Många till vänstern kritiska inlägg i debatten refereras med gillande, men föremålet för kritiken blir ofta diffust. Det kan också vara svårt att skilja mellan författarnas egna uppfattningar och de uppfattningar som vänsterns kritiker uttryckt, och som författarna redogör för.

Författarna tycks ha haft för avsikt att skriva en bok gemensamt, men gett upp. Nu har de skrivit olika delar av boken var för sig. Den känns ofärdig. Boken har tillkommit med »generöst» stöd av Axel och Margaret Ax:son Johnsons stiftelse för allmännyttiga ändamål, säger författarna i bokens förord, där de tackar för pengarna. En misstanke som slår läsaren är att författarna, då de insamlat sitt material och utkvitterat det generösa stödet, tröttnat på uppgiften. I boken finns nämligen mycket intressant material samlat och redovisat, men det är illa bearbetat och ofta fördomsfullt bedömt. Det är egentligen bara ett avsnitt som avviker från den bilden, en diskussion kring Per Ahlmarks olika skrifter mot den svenska vänstern i allmänhet och 68-vänstern i synnerhet. Det är mera genomarbetat och mindre okritiskt än skriften i övrigt, men också orimligt omfattande. Det känns just därför som illa integrerat i boken som helhet. Referaten av debatten kring vänstern sträcker sig från 1968

och fram till idag. Ändå får man säga att kärnan utgör diskussionen kring 68-vänstern och dess genomslag i det svenska samhället. Jag koncentrerar mig därför på den.

Det stora problemet med boken är alltså att författarna aldrig med någon inlevelse tar sig an de vänsteridéer de presenterar och vars avtryck i kulturdebatten de vill spåra. Istället nöjer de sig med ytliga referat. De tycks förlita sig på en publik som likt författarna själva ska rysa inför vad den får ta del av. Det är förvånande då båda författarna en gång var ivriga unga deltagare i det skeende de nu på sin ålders höst vill analysera.

68-vänstern var en bred rörelse som efterträdde en smal och trevande ny vänster under 1960-talets första hälft. Man kan se 68-vänstern som slutet på det mera öppna sökandet på vänsterkanten, som föregått den. Man kan säga att 68-vänstern ägde bestånd fram mot slutet av 1970-talet. På 1980-talet sveptes den bort från den offentliga scenen av nyliberalismen. Någon revolution åstadkom den aldrig, varför titeln till boken är svårbegriplig.

Det som mer än något annat drev 68-vänstern till handling var Vietnamkriget, även om kampen mot apartheid i Sydafrika också var en viktig utgångspunkt för många. Dokumentärfilmen *Svart Vecka i Nimba*, uppföljt av Unga Filosofers bok *Lamco:s Liberia* fördjupade synen på svensk inblandning i kolonialismen. 68-vänstern inspirerades av motsvarande rörelser i framför allt Frankrike och USA. Den ungdomliga rörelsen organiserades framför allt av en liten grupp utbrytare vid 1967 års kongress ur det svenska kommunistpartiet; denna grupp sökte stöd i maoism/stalinism och den kinesiska kulturrevolutionen då de vände sig mot det »revisionistiska» parti som leddes av CH Hermansson. Dessa maoister var alltså få, men de drog med sig stora skaror av unga människor i utomparlamentariskt arbete, framför allt i De Förenade FNL-Grupperna (DFFG). Massan av unga människor, som bar upp 68-vänstern, drevs av mindre doktrinära föreställningar än de som försvarades av deras ledare, men de hyste ett lika starkt engagemang. Denna generation eldades också till handling av framträdande författare som Peter Weiss, Sara Lidman, Jan Myrdal, Sven Lindqvist och Göran

Palm. Den var förstås på olika vis präglad av en ny tidsanda med en frigjord syn på sex och samlevnad, en särskild ny populärkultur o.s.v. En särskild fåra inom den utgjordes av kvinnorörelsen med Grupp 8. Tyvärr grep dess budskap inte rörelsen som helhet. Men rörelsen som helhet hade verkligen ett bestämt fokus som skulle kunna sammanfattas ungefär i följande punkter.

1. Kriget mot Indokina var ett kolonialt krig, som av USA bedrevs för att bevara västerländsk hegemoni i regionen – det var en fortsättning av Frankrikes tidigare strävanden i samma syfte.
2. Kriget medförde att miljontals oskyldiga människor av den amerikanska militären bragtes om livet, regelmässigt och på ett sätt som stred mot krigets lagar. Kriget fördes med kemiska stridsmedel och med napalm. Där förekom regelrätta massakrer som den i Song My. Allt detta var avskyvärt.
3. Kriget fördes av en nation, USA, som stod Sverige nära, ideologiskt, politiskt och på andra sätt.
4. Kriget utkämpades mot vietnameserna för att befästa den rådande ekonomiska och sociala världsordningen. Det utkämpades »för vår skull». Det syftade till att bevara »våra» ekonomiska privilegier.
5. Kriget var emellertid inte bara ett blodigt försök att säkra ett för västmakterna ekonomiskt fördelaktigt system, det var också baserat på en suspekt ideologi.
6. Denna ideologi var uttalat rasistisk. Kolonialismen vilade på samma ideologiska grund som nazismen gjort, nämligen på föreställningen om att vissa folk, färgade och svarta, var underlägsna »oss» vita européer och nordamerikaner. I sin mest tillspetsade form ledde denna ideologi i Sydafrika till det av svenskt näringsliv och svensk borgerlighet understödda apartheidssystemet. Den hade genom historien fått rationalisera veritabla folkmord.

7. Men om läget var sådant fanns också anledning att ifrågasätta vårt eget ekonomiska och politiska system. Vilade detta system på förtryck av fattiga människor i tredje världen? Och delade vi i själva verket de rasistiska värderingarna?

8. Och om läget var sådant föreföll det som om vi som levde i västerländska välmående samhällen också hade ansvar för de koloniala krigen. Vi drog samfällt nytta av den exploatering av fattiga människor, som av USA försvarades med vapenmakt. Vi behövde göra upp med rasismen.

9. Och då krigen var orättfärdiga i sak och baserat på en rasistisk ideologi innebar detta ansvar att vi också kollektivt och enskilt bar på en skuld för det som inträffade.

Ungefär så såg grunden för ett på sakliga resonemang grundat engagemang ut. Författarna till *Efter revolutionen* lyckas inte fånga detta komplex. De snuddar vid vissa punkter, men beskriver dem fördömsfullt. 68-vänsterns känsla av ansvar och skuld omtalas som »hat mot det egna samhället», man talar om »den vantrivsel i kulturen, som drev 68-revoltörerna till ungdomlig frenesi» (s. 104). Man talar om denna vänsters »fascination för våld och förtryck» (s. 178). Jag tror allt detta hade mycket litet med 68-vänsterns verkliga engagemang att skaffa.

Men utöver de människor, vars föreställningsvärld kunde fångas i de 9 punkterna ovan, fanns förstås också en intellektuell kärntrupp, som gick vidare med kritiken av det politiska och ekonomiska system som visat sig kunna leda fram till koloniala och rasistiska folkmord. Det är här författarna framför allt sviker läsarna. Här ger de inte ens några ordentliga referat. Ändå är det, som sagt, en diskussion i vilken de en gång själva varit djupt involverade.

Författarna noterar att det inom den maoistiska rörelsens ledning fanns en okritisk syn på frågan om demokrati och revolution. Dessa maoistiska ledare, som idoliserade Moskvarättegångarna och som hävdade att allt varit bra i Sovjet fram till Stalins död, hade förstås mycket lite att tillföra till diskussionen om bristerna i den i

vårt land rådande ekonomiska och politiska ordningen. Vid sidan av dessa fanns emellertid en uppsjö av personer, som förde resonemang om hur ett bättre samhälle skulle kunna gestalta sig. Också de tillhörde 68-vänstern. De publicerade sig i tidskrifter som *Zenit* och *Häftet för Kritiska Studier* och i böcker och pamfletter. Författarna tillhörde själva denna krets. Hur har de kunnat glömma bort den i sin historik? Varför diskuterar de t. ex. inte i detalj det som betecknas som en ny-leninistisk fas inom den svenska vänstern?

Denna nya leninism kom att präglade Vänsterpartiets utveckling, med främsta uttrycket i 1972 års program, författat framför allt av Jörn Svensson. Det nagelfars inte utan avfärdas lättvindigt som ett återfall i sovjetkommunism. Här är jag själv part i målet (det bör läsaren av denna recension ha i minnet). Det som var intressant i diskussionen på den här punkten var emellertid framför allt Jörn Svenssons resonemang kring ett rådssocialistiskt system, i boken *Du skall ta ledningen och makten*.

Visst var alltså en del av vänstern ny-leninistisk, men det var en leninism med sina rötter i Lenins skrift »Staten och revolutionen», inte i någon vare sig tidigare eller aktuell praktik. Då man skrev om denna bok av Lenin var det kutym att lägga till att det var annat ljud i skällan då Lenin skrev om Sovjetmaktens aktuella uppgifter. Men det såg man som en annan historia. Den leninism som uttrycktes i »Staten och revolutionen» hade inget att skaffa med Sovjet som det kommit att faktiskt gestalta sig.

Vänsterns program av 1972 tog upp den här tråden. Det innebar alltså inte att partiet närmade sig sovjetkommunismen. Detta program fjärmade i själva verket Vänsterpartiet från Sovjet, som hade en helt annan syn på hur ett lydigt kommunistparti i Väst borde agera. Programmet gjorde samtidigt Vänsterpartiet mera självständigt också gentemot Socialdemokraterna. Men det hindrar inte att det var radikala och djärva tankar som kom att präglade partiet.

Utgångspunkten för den leninistiska rådstanke som engagerade många var denna. Den som ville etablera en socialistisk demokrati är tvungen att säga något om hur en sådan skulle styras. Det gällde själva det traditionella politiska systemet lika väl som styrelsen av

näringslivet. Jörn Svensson hade en uppfattning om detta, jag själv en annan. Vi var överens om att näringslivet skulle demokratiseras med hjälp av arbetarråd. Här fanns för övrigt en inspirationskälla i den jugoslaviska modellen.

Skulle arbetarråden vara basen också för det politiska systemet? Ja, svarade jag. Nej, svarade Svensson. Jag tror nu att det var han som hade rätt. Detta är emellertid inga enkla frågor. Här behövs en fortsatt diskussion – inte enkla avfärdanden av någon av ståndpunkterna.

Lustigt nog gör författarna stor sak av att Jörn Svensson ville grundlagsfästa den socialistiska egendomsrätten. Jag var skeptisk mot sådana tankar, utifrån en radikalt demokratisk utgångspunkt. Folksuveräniteten borde inte i onödan inskränkas. Vile de högsta politiska organen avskaffa den socialistiska egendomsrätten borde de kunna göra det, på samma sätt som de borde i något hänseende kunna utvidga den. Inga jurister, inget lagråd, borde ha rätt att överpröva sådana beslut.

Det är lätt att förstå att Berntson och Nordin inte hyser någon sympati för tanken att näringslivet borde socialiseras, att demokratin borde utsträckas också till produktionen, och att långt mer av produktionen borde underkastas en central plan än vad som nu är fallet. Men denna brist på sympati för projektet borde inte ha hindrat dem från att försöka teckna hur det var tänkt och med vilka argument det försvarades.

Ett tema som var centralt för 68-vänstern rörde ideologins roll vid förtryck. Författarna nämner Göran Palms bok om indoktrineringen i Sverige men presenterar aldrig hans tankar på ett seriöst vis. Sven Lindqvists »Reklamen är livsfarlig» var också mönsterbildande. Många tänkte nog då, och tänker kanske fortfarande, att ett förtryck endast kan upprätthållas om de som förtrycks kan förmås att frivilligt foga sig. En marxistisk tanke är ju också att samhällen tenderar att reproducera ideologier, som befäster den rådande ordningen. Vad ligger i den hypotesen? Om den är riktig blir det kanske rimligt att organisera sig, som vänsterns smågrupper i 68-generationen försökte göra, i ett elitparti, som kunde leda massorna.

Mot denna förklaring av att förtrycket kan fortbestå finns en an-

nan tankefigur, som betonar svårigheten för de förtryckta att koordinera sitt handlande i ett framgångsrikt uppror. Lenin mot Rosa Luxemburg, om man så vill. Sådana diskussioner fördes inom vänstern, inte bara av Göran Palm och Sven Lindqvist. De refereras inte i boken.

Den i boken vanligast förekommande anklagelsen mot 68-vänstern är att vänstern var odemokratisk. Med det avses framför allt att den hade överseende med frånvaron av demokrati i länder, som kämpade mot USA, såsom framför allt Vietnam. Det ligger nog mycket i den kritiken, på samma sätt som det med fog kan sägas att borgerligheten tog lätt på demokratin då den hade överseende med kolonialt våld och till och med rasistiska ideologier och att västerländska demokratier, som USA, inte hade några hämningar då det gällde att ge understöd till fascistiska diktaturer, då det tjänade deras politiska och ekonomiska syften. Den av USA understödda fascistiska kuppen i Chile 1973 blev för 68-vänstern ett slags bekräftelse av påståendet att det inte går att nå socialism på en parlamentarisk väg. Kritiken drabbar alltså både vänstern och högern. Men det gör att man nog bör handskas varsamt med den.

Just det förhållandet, att både höger och vänster haft överseende av det här slaget med odemokratiska regimer, gör att man bör vara noga med att inte blanda bort korten. Ser man på hur de förhållit sig till avsteg från demokratin i världen i allmänhet, bör man nagelfara båda sidor på samma vis. Här misslyckas författarna kapitalt då de aldrig intresserar sig för borgerlighetens försyndelser. Är man främst intresserad av vad de stått för i praktisk handling bör man lägga större vikt vid vad de faktiskt gjort, och velat göra, i vårt eget land, än vid vad de sagt om andra regimer i andra länder. Det är rimligt att hålla den tyska borgerligheten ansvarig för att den överlämnade makten till Hitler, men kanske lite långsökt att anklaga svenska borgerliga partier för den saken, även om många nog den gången såg med gillande på vad som hände i vårt södra grannland.

Denna i och för sig berättigade men ensidiga kritik av vänsterns syn på olika rörelser i världen tenderar därmed i boken att undanskymma det förhållandet, att samma vänster ju i sin aktiva egna

politiska plattform var radikalt demokratisk. Man ville utvidga demokratin till hela samhället, samtidigt som man i vissa detaljer diskuterade om demokratin institutioner borde omstöpas. Och inom den samlade vänstern fanns en uppsjö av kritiska synpunkter på alla reellt existerande socialistiska system. De dömdes ut som socialimperialistiska, etatistiska, degenererade arbetarstater eller som reellt existerande men odemokratiska socialistiska stater. Vad man själv ville åstadkomma var något radikalt annorlunda. Vad menar författarna om detta? Hur ser författarna på 68-vänsterns uttalade radikalt demokratiska hållning?

Om jag rätt förstått dem anser de att 68-vänstern var *alltför* demokratisk. Den insåg inte att demokratin måste begränsas, om vi ska få ett gott samhälle. Ett fel med denna vänster var t. ex. att den inte gick med på att politiken borde göra halt då olika beslut hotade att träda den privata äganderätten för när. De kritiserar Per Ahlmark, av alla, för att ensidigt fokusera på 68-vänsterns syn på den abstrakta relationen mellan demokrati och diktatur. Vad är det då som Ahlmark enligt författarna har missat? Jo, det är »[...] högst sällan Ahlmark skjuter in sig på exempelvis vänsterns bild av den privata äganderätten och näringsfriheten. Dessa rättsområden var och är av minst lika stor betydelse för ett fritt och demokratiskt samhälle som mänskliga rättigheter och konstitutionell maktindelning» (ss. 178–179).

Detta om äganderättens och näringsfrihetens betydelse för ett »fritt och demokratiskt samhälle» (hur det nu ska förstås) är som jag förstått saken författarnas egen tanke. Talet om behovet av en konstitutionell maktindelning riktar sig rimligen mot det demokratiska system vi idag har i vårt land. Men låt oss se på detta med äganderätten.

Vänstern hade en bestämd hållning till den privata äganderätten. Man ifrågasatte inte äganderätten beträffande personliga ting, men man hävdade att t. ex. familjen Ax:son Johnsons rikedomar var orättfärdiga. Man omtalade de rika som »expropriatörer», de hade alltså ingen moralisk rätt till sina rikedomar och man avsåg med Marx uttryck att »expropriera» dessa.

Hade man rätt eller fel i den bedömningen? Hade man rätt gjor-

de väl folkflertalet också rätt, om de socialiserade samhällets rikedomar.

Författarna tycks inte intresserade av frågeställningen. För mig väcktes den redan i min barndom, då jag och mina klasskamrater i Svandammsskolan i Nynäshamn häpnade över beskedet att en av dottrarna på Nynäs gods av sin far, konsuln, fått en Cadillac i födelsedagspresent. Jag tänkte att det måste ligga fuffens bakom en rikedom som gör något sådant möjligt. Det hade varit intressant att höra författarnas försvar för den motsatta ståndpunkten.

Det bör också noteras att då den radikala 68-vänstern avträtt från den historiska scenen och efterträts av en lika engagerad nyliberal rörelse, ställdes samma frågor på nytt. En filosof som Robert Nozick skulle på samma sätt radikalt och från en på självägande baserad rättighetsetik ifrågasätta den juridiska äganderätten, som den såg ut i samhällen som det amerikanska eller svenska. Om några av dina juridiska innehav tillkommit genom en enda historisk rättighetskränkning, var de moraliskt sett inte dina. I politisk retorik såg man få spår av subtiliteter som dessa, men vid de filosofiska seminarierna var frågeställningen högst reell. Författarna är rimligen bekanta med den.

I boken görs ett försök (av Svante Nordin) att skildra den filosofiska sidan av 68-vänstern. Skildringen blir ofullständig och delvis felaktig. Korrekt påpekas att två tidskrifter spelade särskilt stor roll för den teoretiska vänsterdebatten, *Häftet för Kritiska Studier (HfKS)* och *Zenit*. Det är sant att dessa tidskrifter var olika till sin inriktning, men inte riktigt på det vis författarna anger. *Zenit* hade en ledande teoretiker knuten till sig, Göran Therborn, och Therborns uppfattning (för tillfället) var också tidskriftens. *HfKS* var annorlunda. Den hade en öppen inställning till olika slags filosofier. Medan *Zenit* anslöt sig till en bestämd form av marxism (Althusser) var *HfKS* inte ens en marxistisk tidskrift. Den beskylldes av Therborn för att försvara »kritisk teori», men kritisk teori (Frankfurtskolan) var bara en av olika riktningar som fick utrymme i tidskriften. Författarna hävdar att *HfKS* tog avstånd ifrån analytisk filosofi. Inte ens på den punkten har de rätt (och de tvingas citera ledaren i tidskriftens första nummer tendentiöst

för att bibringa läsarna det intrycket). Visst fanns i första numret artiklar av Gerhard Radnitzky och Aant Elzinga. Men svensk analytisk filosofis nestor Anders Wedberg fick gå i svaromål. Herman Schmid skrev om fredsforskning. Och Lars Bergström, analytisk filosof från Stockholm, gick i svaromål. Då den ursprungliga redaktionen lämnat tidskriften under oklara förhållanden tog jag själv, analytisk filosof, plats i redaktionen. Nu drev tidskriften längre till vänster, men det var en annan historia. Här och på andra håll fördes en diskussion om fascism och korporativism, inspirerad av Jörn Svenssons bok *Korporativismen och den borgerliga klassdiktaturen*. Gruppen kring *Zenit* företrädde en mot Svensson kritisk hållning och hyllade, med stöd av Louis Althusser och Nicos Poulantzas, tesen om statens relativa självständighet gentemot klasserna. Båda sidor kom till tals i *HfKS*, där Jörn Svensson replikerade i sak, men också med tillägget om just Poulantzas, att denne var »det i särklass svampigaste exemplaret i den nyreformistiska kryptogamfloran» (*HfKS*, nr 4, 1970, s. 14). Ja, så kunde det låta i den tidens animerade meningsutbyten!

Ett viktigt tema som *HfKS* återkom till var frågan om värderingarnas roll inom vetenskapen. I *Zenit* hade man inget intresse av den. Vetenskapen skulle vara värderingsfri, punkt slut, hävdade man där med hänvisning till Althusserns skarpa åtskillnad mellan ideologi och vetenskap. Ideologi var ett system av falska föreställningar med en bestämd social funktion. Till ideologin hänförde man värderingarna, som Therborn menade var falska (ja, han företrädde verkligen vad man idag skulle kalla »misstagsteorin»). Men frågan om värderingarnas roll inom vetenskapen har många aspekter som är värda ett fördjupat studium. Den var viktig inte bara för *HfKS* utan för 68-vänstern som sådan, och den äger fortsatt aktualitet. Vill man ha en tidstypisk bild av debatten som fördes kring frågan om objektivitet inom vetenskapen bör man hålla i minnet olika böcker på detta tema, som publicerades av Gunnar Myrdal, Göran Hermerén och Lars Bergström. Dessa böcker hade inte skrivits om inte den radikala 68-vänstern, med olika studiegrupper vid olika universitet, väckt frågorna till liv.

Man måste nog säga att boken om 68-vänsterns inflytande på

kulturen i vårt land återstår att skriva.¹

→

Torbjörn Tännsjö

Noter

1 Tännsjö är själv aktuell med boken »Vänsterdocenten», recenserad av Ronny Ambjörnsson i *Tidskrift för politisk filosofi* nr 2 2017 (ss. 61–66). Möjliga intressekonflikter: Alltför många och alltför uppenbara för att behöva uppräknas.